فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال دوم ، شماره ششم ، زمستان ۱۴۰۳
"Studies on Azerbaijan and Turk's History" Specialized Journal, year 02, issue 06, Winter 2025
"Azərbaycan və Türk Tarixi Araşdirmalar" ixtisaslaşdirilmiş jurnal, il 02, nömrə 06, Qiş 2025
Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 02, sayı 06, Kış 2025

روحانیت آذربایجان در دوره مشروطه

علی فرهاد اوو

ایمیل:

Ali_farhadov@yahoo.com

وابستگی:

دکتر. تاریخ شناس آذربایجان

چکیده:

انقلاب مشروطه به عنوان اعتراض مردمی علیه رژیم شاه در ایران در بین سال های ۱۹۰۵-۱۹۱۱ آغاز شد. این انقلاب خواستار مشروطه و نظام پارلمانی در ایران بود و تا حدی به پیروزی رسید. روحانیون مترقی آذربایجان نقش مهمی در این پیروزی داشتند. شیخ محمد خیابانی نیز به عنوان یک روحانی برجسته و انقلابی این سنت انقلابی را ادامه داد.

کلمات کلیدی : آذربایجان ایران، مشروطه، روحانی ها

استناد (آپا):

فرهادوو، ع. روحانیت آذربایجان در دوره مشروطه. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۲، شماره ۰۶، زمستان ۱۴۰۳. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Ali Farhadov

Email:

Ali_farhadov@yahoo.com

Affiliation:

PhD., The National History Museum of Azerbaijan

Azerbaijani clergy in the constitutional period

Abstract:

Constitutional revolution 1905-1911 originated as a popular protest against the Shah's regime in Iran. This revolution began in Iran at the request of the constitutional and parliamentary system and was partially won. The progressive clergy of Azerbaijan played an important role in this victory. Sheikh Mohammad Khiyabani also continued this revolutionary tradition as a prominent cleric and revolutionary.

Key words: Iran, Azerbaijan, Constitution, Clergy

CITATION (APA):

Farhadov, A. Azerbaijani clergy in the constitutional period. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 02, number 06, winter 2025, ISSN: 3041-8690.

Əli Fərhadov

Email:

Ali_farhadov@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Dr., Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Məşrutə dövründə Azərbaycan ruhaniləri

Xülasə:

1905-1911-ci illər məşrutə inqilabı İranda şah rejiminə qarşı xalqın etirazı olaraq ortaya çıxdı. Bu inqilab İranda konstitusiya və parlament sisteminin tələbi ilə başladı və qismən qələbə çaldı. Bu qələbədə İran Azərbaycanı və mütərəqqi ruhanilər mühüm rol oynadılar. Şeyx Məhəmməd Xiyabani də görkəmli bir ruhani və inqilabçı olaraq bu inqilab ənənəsini davam etdirdi.

Açar sözlər: İran Azərbaycanı, məşrutə, ruhanilər

CITATION (APA):

Fərhadov, Ə. Məşrutə dövründə Azərbaycan ruhaniləri. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 02, nömrə 06, qiş 2025, ISSN: 3041-8690.

Ali Farhadov

Email:

Ali_farhadov@yahoo.com

Üyelik:

Dr., Ulusal Azerbaycan Tarih Müzesi

Meşrut döneminde Azerbaycan din adamları

Özet:

1905-1911 anayasal devrimi, İran'daki Şah rejimine karşı kamusal bir protesto olarak ortaya çıktı. Bu devrim İran'da anayasa ve parlamenter sistem talebiyle başladı ve kısmen kazandı. Bu zaferde İran Azerbaycanı ve ilerici din adamları önemli rol oynadı. Şeyh Muhammed Khiyabani de önde gelen bir din adamı ve devrimci olarak bu devrimci geleneği sürdürdü.

Anahtar kelimeler: İran Azerbaycanı, meşrute, din adamları

CITATION (APA):

Farhadov, A. Meşrut döneminde Azerbaycan din adamları. Urmiye: Üç Aylık “Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar” Uzmanlık Dergi, yıl 02, sayı 06, kış 2025, ISSN: 3041-8690.

علی فرهاد اوو

ایمیل:

Ali_farhadov@yahoo.com

منسوبیت:

دکتر. میللی آذربایجان چی تاریخی موزه یی

عرب آلفابئسینه کوچورن: ملیحه برقی صدقیانی

مشروطه دوورونده آذربایجان روحانی لری

چکیده:

۱۹۰۵- ۱۹۱۱ – جی ایل لر مشروطه انقلابی ایران دا شاه رژیمی نه قارشی خالقین اعتراضی اولاراق اورتایا چیخدی. بو انقلاب ایران دا کونیستوسیا وپارلامنت سیستمی نین طلبی ایله باشلادی و قیسماً غلبه چالدی. بو غلبه ده ایران آذربایجانی و مترقی روحانی لر مهم رل اویناديلار. شیخ محمد خیابانی ده گؤرکملی بیر روحانی و انقلابچی اولاراق بو انقلاب ان انه سینه دوام ائتدیردی.

آچار سؤزلر : ایران آذربایجانی، مشروطه، روحانی لر

استناد (آپا):

فرهاد اوو، ع. مشروطه دوورونده آذربایجان روحانی لری. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۲، شماره ۰۶، زمستان ۱۴۰۳. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

XIX əsrin sonunda Qacar İranındakı tənbəki üsyanı hakimiyyətdən narazı məzlum əhalinin dərdinə dərman olmadı. Nəsrəddin şahdan sonrakı Müzəffərəddin şah da Rusiyadan aldığı borclarla ölkəni ağır iqtisadi-siyasi duruma salmışdı. Qacar şahzadəsi, vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə isə dua və dini rəvayətlər kitabları nəşr etdirib, özünü dindar kimi göstərsə də, əslində Rusiyapərəst idi, kazak paltarında şəkil çəkdirir, zalımlıqla, talançılıqla vaxt keçirirdi. Vəliəhdin əsas müşaviri isə rus dili müəllimi kimi yanında saxladığı Şapşal adlı rusiyalı yəhudi din adamı idi (26, 147; 24, s.178, 181).

Bu dövrdə Azərbaycan müctəhidi Hacı Mirzə Həsən ağa və İmam-cümə Hacı Mirzə Kərim ağa ali ruhanilər olmalarına baxmayaraq, onlar şahın və onun Azərbaycandakı nümayəndəsi vəliəhdin zülmünə və əsarətə qarşı xalqı müdafiə etmir, hətta özləri möhtəkirlikdən faydalanırdılar (24, s.171-173). İrandakı müsəlmanların aclıq səbəbilə xaricilərə qul olduğunu yazan və bu kimi ictimai problemlərə göz yuman mürtəce müctəhidləri qınayan "Molla Nəsrəddin" belə yazırdı: "Müctəhid Hacı Mirzə Həsən ağa dəyirmanın sularını kəsib və əhali acından ölür" (23, s.2-3; 29, s.299); "Müctəhidin gözünün qabağında minlərcə müsəlman övrət-uşaqları əcnəbilərin evində əsir-yesirdirlər" (3, s.2; 29, s.288).

۱۹۰۳-cü ilin iyun-iyul aylarında qeyri-müsəlmanların sərxoş olub küçədə din xadimlərinə sataşması Təbrizdə yeni qığılcım yaratdı. Müctəhid Mirzə Həsən ağanın rəhbərliyi ilə mədrəsə tələbələrinin və mollalarının nümayişi və etirazları nəticəsində (24, s.48) xaricilərin qaldığı və içki də satılan mehmanxanalar dağıdıldı. Xariciləri və içki içənləri müdafiə edən sədrəzəm Ətabəkin Azərbaycan mənşəli mərcii-təqlid Məhəmmədhəsən Mamaqani (1822-1905), ondan sonrakı mərcii-təqlid Axund Xorasani (ö. 1911) və s. müctəhidlər tərəfindən kafir və mürtəd, dövlət və millət düşməni elan edilməsi (26, s.32-33) nəticəsində 1903-cü il sentyabrın sonunda şah onu vəzifədən azad etdi və Eynüddövlə yenidən sədrəzəm oldu (24, s.47-51). Qeyd edək ki, görkəmli ictimai-siyasi xadim, ədib Məhəmməd Əli Tərbiyət (ö. 1940) "Danişməndani-Azərbaycan" əsərində qeyd edir ki, Məhəmmədhəsən Mamaqani (ö. h. 1323 (1905) Nəcəfdə görkəmli müctəhidlərdən biri olub, 8 cildlik "Büşrəl-vüsul ila əsraril-elmi-üsul" ("Üsul elmi sirlərinə çatmaq üçün xoş xəbər") və 16 cildlik "Kitabi-zərayiül-islam fi şərhi şərayiül-islam" ("İslam qanunlarını izah edən vasitələr haqqında kitab") əsərlərinin müəllifidir (37, s.24; 38, s.11). Görkəmli ruhani Axund Molla Xorasani də ömrü boyu məşrutəçiləri dəstəkləmiş, şahı yıxmaq üçün dəfələrlə Qafqaz və İran müsəlmanlarına müraciət etmişdi (1, s.185-186). Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalını Qacarların günahı sayan Axund, Müzəffərəddin şaha yazdığı məktublarda da onu "dinsiz bədbəxt və din düşməni, vətən xaini" adlandırmış, xalqı

cihada çağırmışdı (40). Şah əleyhdarı olan Axund sonunda şübhəli bir şəkildə vəfat etmişdi (24, s.564).

Möhtəkirlərə qarşı mübarizə aparanlar içində şeyxilərin rəhbəri, məşrutə tərəfdarı Mirzə Əli Ağa Siqətülislam (1861-1911) xüsusilə fəal idi (24, s.182). Siqətülislam mütərəqqi ruhani olub, Nəcəf və Kərbəlada ali dini təhsil almış, fars və türk dillərində əsərlər yazmışdır. Onun ən məşhur əsəri "Miratül-kütüb" ("Kitabların güzgüsü") kitabıdır ki, burada görkəmli din alimləri haqqında geniş məlumat verilib. Məşrutə tərəfdarı olub Rusiya işğalına qarşı mübarizə apardığı üçün h.1330 (1911)-cu ildə Rusiya hərbçiləri tərəfindən Təbrizdə şəhid edilmişdi (37, s.317-318; 38, s.91-92).

Siqətülislam kimi mütərəqqi ruhanilərin varlığı dini ideyaların güclü olduğu İranda şah rejiminə yardım edən radikal ruhanilərin qələbə çalmasına mane olurdu. Əli bəy Hüseynzadənin "Füyuzat" jurnalında yazdığı kimi – "iranlıları hürriyyət yoluna sövq edən müctəhidlərin nüfuzudur" (18, s.17-21). Mütərəqqi ruhanilərin ölkədəki roluna diqqət ayıran M.Şahtaxtlı da yazırdı ki, "Əgər İranda zorlu zorsuza, zalım məzluma istədiyinin hamısını edə bilmirsə, məhz üləmanın nüfuzunun qorxusundandır" (34; 35, s.173).

Bu dövrdə xalqın vəliəhddən və hökumətdən narazı olmasının bir səbəbi də 1905-ci ildə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasında iranlıların da qətl edilməsi və hökumətin buna səssiz qalması oldu. Bu hadisə İran Azərbaycanında daha böyük əks-səda oyatdı. Çünki Qafqaza yaxın olub, bir çoxları da orda yaşayır və ya gəlib-gedirdilər (24, s.176-177). Qafqazdakı erməni-müsəlman davasının İran Azərbaycanına da sıçramasının qarşısı Təbrizin İmam-cüməsi Hacı Mirzə Kərim ağa tərəfindən alındı (24, s.177). Ə.Kəsrəvi Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasında görkəmli xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin sülh yaratma təşəbbüsünü xüsusi qeyd etmiş, İran ermənilərinin də sülhpərvər niyyətini göstərmişdir (26, s.146).

XX əsrin əvvəllərində yeni xalq hərəkatına səhnə oldu. Öncələri sadəcə zalım şaha etiraz şəklində olan etirazlar və xalq nümayişləri artıq 1905-ci ilin sonundan etibarən sistemləşməyə başladı. Təbrizdə də ruhanilər "İslamiyyə Əncüməni" yaradıb xaricilərin İrandakı ağalığına qarşı etiraz edirdilər. Onun əsas üzvləri - sonralar qatı məşrutə düşməni olan Mir Haşim (24, s.574), məşrutə tərəfdarı Mirzə Hüseyn Vaiz və s. idi (24, s.183; 26, s.152). Təəssüf ki, bu təşkilat daha sonra məşrutə düşməni ruhanilərin əsas qurumuna çevrildi.

Şahlıq rejiminə və mürtəce molla zülmünə qarşı olan bu kütləvi hərəkatlar, konstitusiya tələbi ilə nəticələndi və tarixə Məşrutə inqilabı (1905-1911) adı ilə daxil oldu. 1905-ci ildə başlayan

Məşrutə hərəkatı XX əsr İran və Azərbaycan tarixinin ən əhəmiyyətli hadisələrindən biri oldu. İnqilab iştirakçılarının əsas tələbi konstitusiyanın qəbul edilməsi, Milli Məclis çağırılması, xarici məmurların ölkədən qovulması və s. idi (30). Xalqın, o cümlədən mütərəqqi ruhanilərin şərəfli, intellektual və mədəni mübarizəsi 1906-cı ildə İranda parlamentin qurulması ilə nəticələndi.

Gömrüklərdən məsul olan Rusiyapərəst belçikalı J.Nouzun rəqs məclislərində ruhani paltarında istehza ilə şəkillər çəkdirməsi (4, s.23), müsəlmanları təhqir etməsi xalqın narazılığına səbəb olurdu. “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “İranın Culfa gömrükxanası kimindir? Niyə gömrükxananın rəisi xaricilərin bayramını tətil eləyir, amma müsəlmanların ən möhtərəm bayramında gömrükxana açıq olur? Nə rəis hambalların dilini bilir, nə hamballar rəisin” (21, s.6-7; 29, s.260).

Tehranda, şiələr tərəfindən müqəddəs ziyarətgah sayılan Əbdüləzim türbəsində (42, s.176) müctəhid Abdullah Bihbehani və Seyid Məhəmməd Təbətəbainin başçılığı ilə J.Nouzu və digər xarici məmurları istefaya dəvət edən etirazçılar toplaşdılar. Onların etirazları hökumət tərəfindən eşidilmir, Qəzvində və digər İran şəhərlərində məmurların zülmünə qarşı çıxan din xadimləri və türbələrdə etiraz üçün toplanan insanlar məmurlar tərəfindən döyülürdü. İranın borclandığı Rus bankının Tehranda qədim bir müsəlman qəbristanlığı və dağılmış mədrəsə binası üzərində yeni bina tikməsi müsəlman xalqı daha da narazı saldı. İranlı müctəhidlər – A.Bihbehani və S.M.Təbətəbai xalqı etiraza çağırdılar və bina etirazçılar tərəfindən dağıdıldı (10, s.56-57). Qeyd edək ki, məşrutə inqilabının sonrakı taleyində də bu iki müctəhid böyük rol oynadı. Təbətəbainin və Bihbehaninin 1905-ci ildə Tehranda yaratdıqları “Əncüməni-məxfi” (Gizli əncümən) XX əsrin əvvəlində şahlıq rejiminə qarşı yaranan ilk təşkilatlardan biri idi (19, s.431, 435).

Xalq artıq şahın ruhanilərin və xalqın gücü qarşısında geri çəkildiyini görürdü. Bir müddət sonra Tehran bazarında vali Əlaüddövlə tərəfindən qəndi guya baha satan tacirlərin döyülməsi güclü etiraz dalğasını başlatdı. A.Bihbehani və S.M.Təbətəbai kimi ruhanilərin rəhbərliyi ilə xalq artıq şah hökumətindən günahkar məmurların istefasını tələb edirdi. Etirazçılar Əbdüləzim türbəsinə sığındılar (24, s.82-88). Bu hadisə tarixi ədəbiyyatda “hicrəti-suğra” (kiçik köç) adlanır. 1905-ci ilin dekabrında baş verən bu hadisədə J.Nouzun istefasi istəndi, Milli Məclis və Ədalətxana quruluncaya qədər Tehrana dönməyəcəklərini elan etdilər (9, s.53). Bir ay davam edən etirazdan sonra qorxuya düşən Şah tələblərin yerinə yetiriləcəyi vədini verəndən sonra etirazçılar Əbdüləzim türbəsini tərk etdi. Şah da Tehran valisini istefaya

göndərdi (10, s.56-59) və İranın bütün şəhərlərində Ədalətxanaların qurulması haqqında 10 yanvar 1906-cı ildə fərman verdi (24, s.97; 19, s.435).

Əhməd Kəsrəvi qeyd edir ki, baş verən bu hadisələr Avropa mətbuatında da geniş əks-səda yaratdı. Din xadimlərinin dövlət üzərindəki qələbəsi ilə müstəbid hakimiyyətə son verildiyi, xalqa azadlıq verildiyi, Darülşura – Milli Məclis qurulacağı bildirilirdi (10, s.59; 24, s.101). Şahın fərmanına baxmayaraq, sədrəzəm Eynüddövlə Ədalətxananın qurulmasını gecikdirirdi, bu məqsədlə ordunu və hökumət üzvlərini də öz tərəfinə çəkmişdi. Bunu görən müctəhid Təbətəbai sədrəzəmə belə bir məktub göndərdi: "Mən bu ölkədə islama xidmət edirəm. Bu məmləkət və əhalini Rusiya, İngiltərə və Osmanlıya əsir etməyin. Məclisin təsisi və s. haqda Qurana and içməyiniz necə oldu? Mən bu yolda canımdan keçməyə hazıram" (24, s.108-110). M.Təbətəbai və A.Bihbehani məscidlərdə, xalqın qarşısında çıxış edir, ədalətxananın, məclisin əhəmiyyətindən danışır, xalqı mübarizəyə səsləyirdilər. Xalq arasında zalım hökumətə qarşı cihadı təbliğ edən vərəqələr paylanırdı. Qorxuya düşən sədrəzəm Eynüddövlə ölkədə komendant saatı tətbiq etdi. Baş verən izdihamlarda məscidlərə toplaşan etirazçılara atəş də açıldı və öldürülənlər də oldu (24, s.130). Ruhanilər vəziyyətin çıxılmazlığını görüb xalqı məscidləri tərk etməyi tövsiyə etdilər. A.Bihbehani, S.M.Təbətəbai və Şeyx Fəzlullah Nuri də şahın razılığı ilə Tehranı tərk edib Quma getdilər (24, s.135). Bu hadisə tarixi ədəbiyyatda "hicrəti-kübra" (böyük köç) adlanır (9, s.53).

A.Bihbehaninin İngiltərə səfirliyi ilə olan anlaşması sayəsində 500-dən çox çadırda on mindən çox etirazçı səfirliyin həyətinə sığındı və etirazçı ruhanilərin geri qayıtması, ədalətxananın açılması istəklərini yenilədilər və ilk dəfə məşrutə və parlament tələb etdilər (24, s.134-136; 140-142). Bu hadisədə mütərəqqi ruhanilərin rolunu qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə "İran inqilabının başında ruhanilər var. İslamı abad edənlər də mollalar olacaq" (31, s.58) deyərək, onların xalq azadlıq hərəkatındakı fəaliyyətini alqışlayırdı.

Sədrəzəm Eynüddövlə isə xalqa məşrutə verilərsə, sonra respublika istəyəcəklər deyərək şahı qorxudurdu (24, s.138). Təbriz valisi, şahzadə Məhəmmədəli Mirzə sədrəzəm Eynüddövlənin onun vəliəhdliyindən qarşı olduğunu bildiyindən, şaha etirazçıları dəstəkləyən bir teleqram çəkdi. Həmçinin onun dəstəyi ilə Təbriz ruhaniləri –Azərbaycan müctəhidi Hacı Mirzə Həsən ağa, İmam-cümə Hacı Mirzə Kərim ağa (24, s.163) və s. şaha teleqram çəkdilər. Teleqramda şahdan Tehran ruhanilərinin istəklərinə əməl edilməsi və onların Qumdan geri qaytarılması arzu edilir, Milli Məclisin qurulmasını və istibdad və zülmün aradan qaldırılmasını istəyirdilər (24, s.143-145). Bu teleqramın sonunda sədrəzəm vəzifədən azad edildi və ruhanilər Qumdan

geri qaytarıldı. Lakin İngiltərə səfirliyinə sığınan 14 mindən çox etirazçı mütərəqqi ruhanilərin də dəstəyilə məşrutə tələbindən əl çəkmədi (24, s.142-143).

Tənbəki üsyanının memarı, məşhur müctəhid Mirzə Həsən Şirazinin tələbəsi olan Fəzlullah Nuri qatı şəriət tərəfdarı olub, özünün məşrutə əleyhindəki görüşlərini "Kitabu təzkirətül-qafil" və "İrşadül-cahil" əsərlərində geniş izah etmişdir (27, s.28). Onun rəhbərlik etdiyi radikal ruhanilər də məşrutə əvəzinə "məşruə" (şəriət), "Milli Məclis" əvəzinə "İslam məclisi" sözünü tələb edirdilər (41, s.355; 14, s.388-393).

Məşrutəçilərin təzyiqi sonucu şah 5 avqust 1906-cı il tarixində məşrutə fərmanını imzalamağa məcbur oldu (2, s.282). 9 sentyabr 1906-cı il tarixində isə Şura Məclisinin də təsis edilməsi haqqında fərmanı da təsdiq etməyə məcbur oldu (24, s.152). Beləliklə, İran parlamentli şahlıq ölkəsinə çevrildi. Beləliklə, məşrutə hərəkatına gedən proses Tehranda qələbə ilə nəticələndi.

Əhməd Kəsrəvi yazır ki, məşrutə hərəkatı Tehranda yarandı, lakin onun inkişafını Təbriz boynuna götürdü (24, s.156). İran paytaxtından sonra ən böyük şəhər Təbriz sayılırdı. Vəliəhd həmişə Təbrizdə otururdu. Uzaqlığına baxmayaraq Təbriz Tehranda baş verən hadisələrdən xəbərsiz qalmırdı. Həmçinin İran Azərbaycanının Qafqaza və Osmanlı ərazisinə yaxınlığı azərbaycanlıların ayıqlığına və hazırlığına çox kömək edirdi (24, s.157). Təbriz həm də mədəni mərkəzlərdən biri idi.

Vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə Rusiyapərəst olduğundan orada çar əleyhinə inqilabi hərəkatın bir bənzərinin nəinki Təbrizdə, heç İranda təkrarlanmasını istəmirdi, hər şəkildə etirazları boğmağa çalışırdı. O, Tehrandakı məşrutə hərəkatını da sədrəzəm Eynüddövləni işdən çıxartdırmaq üçün müvəqqəti dəstəkləmişdi. Vəliəhdin dəstəyi ilə Təbriz ruhaniləri şaha teleqram çəkmiş, məşrutəni dəstəkləmiş, sədrəzəmə etirazlarını bildirmişdilər. Lakin vəliəhd öz arzusuna nail olandan sonra Təbriz ruhanilərini aldadaraq sakitləşdirdi (24, s.184-185). Tehranda əldə edilən azadlığı, yaradılan məclisin bir bənzərini Təbrizdə açıb, reallaşdırmağa çalışan xalq 1906-cı ilin sentyabrında kütləvi etiraz nümayişinə, mitinqlərə başladı (7, s.302). Etirazçıların səyi nəticəsində bazarlar bağlandı və sentyabrın 20-də 600 nəfərdən çox etirazçı konsulluğun həyətinə və onun yanındakı Səmsam xan məscidinə toplanıb bəstə oturdu (2, s.282). Müctəhid Hacı Mirzə Həsən ağa, İmam-cümə Hacı Mirzə Kərim ağa və digər böyük ruhanilər də etirazçılara qoşuldu. Burada fars və türk dillərində istibdada qarşı məşrutənin faydası haqda çıxışlar edilirdi. Sonunda etirazçılar şaha teleqram göndərdilər. On gün bazarlar bağlı qaldı. Camaat ancaq Səmsam xan məscidində və ingilis konsulluğunun həyətində toplanırdı (24, s.189). Mütləqiyyətə qarşı birləşən əhali öz aralarındakı məzhəb davasına da

son qoymuşdu. Kərimxanilərin rəhbəri Hacı Seyid Məhəmməd Qarabaği belə deyirdi: "İndi bütün kin-küdurət kənara qoyulmalı, iranlıların şadlıq və şöhrəti naminə çiyin-çiyinə addımlamalıyıq". Şeyxi və üsulilərin rəhbəri də onunla birlikdə bu ideyanı dəstəkləyirdilər. Məscidin axundu da çıxış edib farsca və türkcə məşrutəni dəstəkləyən çıxışlar etdi. Sarayın zülmündən, məzlum xalqın dərdlərindən danışıb xalqı ağlatdı (24, s.190, 192). Nəhayət bir ay sonra, vəliəhdin gizli etirazlarına baxmayaraq, şah hökuməti Təbrizdəki məşrutəçilərin də tələbini qəbul etdiyinə dair vəliəhdə teleqram göndərməyə məcbur qaldı (26, s.162-164). Şahın razılığı və Vəliəhdin fərmanı ilə məscidə sığınanlara ümumi əfv verilib, Təbrizdə Milli Şura Məclisinə deputat seçkilərinin keçirilməsinə icazə verildi, İngiltərənin Təbrizdəki konsulluğuna da bu haqda məlumat göndərildi (24, s.195-196; 2, s.282). Beləliklə, İran Azərbaycanı da arzusunda olduğu məşrutəyə qovuşmuş oldu. Müctəhid Hacı Mirzə Həsən ağadan, mollalardan, tacirlərdən ibarət Təbriz Əncüməni fəaliyyətə başladı. Əncümən həm də ədliyyə, təhlükəsizlik məsələlərinə də nəzarət edirdi (26, s.183).

İran Azərbaycanında 1906-cı ildə məşrutənin qələbəsindən sonra məşrutəçilər nizam-intizamı bərpa edib, dükan-bazarda ucuzluğa, ədalətə və sünni-şiə mübahisəsinə, təriqətlərarası ziddiyyətə, təbərraçıların lənətlərinə son qoymağa nail oldular. Bu mərhələdə məşrutəçilərə rəhbərliyi əsasən mütərəqqi din xadimləri edirdilər və əsas tələbləri də şəriətə düzgün əməl etmək idi (24, s.197-199). Lakin Əncümən məşrutənin ruhuna xəyanət edən radikal din xadimlərinə qarşı da mübarizə aparırdı. Bu istiqamətdə vəliəhdlə gizli danışıqlara gedib məşrutəçilərə xəyanət etdiyinə və Əncüməndə onun sirrini açan Mirzə Hüseyn Vaizi döydürtdüyünə görə pişnamaz-molla Mir Haşim Dəvəçi 1906-cı ilin oktyabrında Təbrizdən qovuldu (26, s.171). Qeyd edək ki, Mir Haşimin məşrutə əleyhindəki fəaliyyəti "Molla Nəsrəddin" jurnalında da öz əksini tapmışdı. Onun məşrutəçilərə qan uddurması və sonunda bu cinayətlərinin cəzasını çəkməsi M.Ə.Sabirin -

"Durma, götür qaç başını, Mir Haşım!
Yardımı Səttar başını, Mir Haşım!" (11, s.3)

şeiri ilə jurnalda işıqlandırılmışdı. Lakin Mir Haşim sonralar yenə Təbrizə qayıdıb şahın göstərişi ilə Təbrizdəki Rusiya vətəndaşlarına qarşı hücumlar təşkil etdirdi. Şahın məqsədi Rusiyanı Azərbaycan məşrutəçilərinə qarşı düşmənliyə sövq etmək idi (24, s.577).

Vəliəhd Təbriz Əncüməninin tələbi ilə özünü yalandan məşrutəçi kimi göstərən və möhtəkirlik edən İmam-cümə Hacı Mirzə Kərim ağanı vəzifədən və Təbrizdən qovmağa məcbur oldu, onun yerinə məscidin köhnə pişnamaz-mollası Mirzə Qafar ağa seçildi (24, s.206). Vəliəhd

Əncümənin bu hərəkətlərindən qeyzlənib onu bağlamaq istəsə də, xalqın etirazından qorxub geri addım atdı və Tehrana, müctəhid A.Bihbehaniyə məktub yazıb özünün məşrutiyyət tərəfdarı olduğunu bildirdi və ondan yardım istədi (24, s.200-201). Ə.Kəsrəvi qeyd edir ki, Azərbaycan xalqının şahlıq rejimi üzərində bu ilk qələbəsinin bütün İranda məşrutə hərəkatının inkişafı üçün əhəmiyyəti oldu, Tehranda seçkiyə prosesinə şübhə ilə baxanlar da məşrutəyə qoşuldular (24, s.200). İran Azərbaycanının şəhərlərində də vilayət əncümənləri yaradılmağa başlandı, öz nümayəndələrini də Təbriz Əncüməninə göndərməyə başladılar. Lakin bölgələrdə xalq Əncümənin demokratik ruhunu anlamır, onu şəriət məclisi zənn edirdi. Bəzən isə Ərdəbildə, Qəzvində olduğu kimi Heydəri və Neməti təriqətlərinin qarşıdurması, hətta qətl hadisələri vahid əncümən təşkilatlarının yaranmasına mane olurdu (26, s.195-196; 24, s.232-233).

Vəliəhd Məhəmmədəli Mirzənin məşrutəçilərə güzəştə getməsinin bir səbəbi də atası Müzəffərəddin şahın ağır xəstəliyi və şahzadələr arası vəliəhdlik mübarizəsi idi. Vəliəhdin məşrutəçilərlə ziddliyindən digər şahzadələr istifadə edir, sarayda və xalq arasında dedi-qodular yaradırdılar. Bu səbəbdən Məhəmmədəli Mirzə, müctəhid A.Bihbehaniyə də məktub yazaraq and içdi ki, o, dövlət və millətin inkişafını istəyir, Məclisə və məşrutəyə sadiqdir, bədxahları onu şərləmək istəyirlər (26, s.185-186). 30 dekabr 1906-cı il tarixində İran tarixində ilk dəfə Müzəffərəddin şah və vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə Məclisin hazırladığı Əsas qanuna - konstitusiyaya imza atdılar və İranın ilk konstitusiyası təsdiqlənmiş oldu (26, s.187-188; 20, s.513; 7, s.302).

Müzəffərəddin şahın uzun sürən xəstəlikdən vəfat etməsindən sonra 19 yanvar tarixində vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə şah oldu (26, s.198, 201; 24, s.235-236, 239). Lakin o, atasının imzaladığı konstitusiyanı tanımaq istəmirdi. Şah seçildikdən sonra açıq-aşkar məşrutəyə, seçilmiş Məclisə qarşı mübarizə aparan Məhəmmədəli Mirzə öz işinə qarışılmasını, hesabat soruşulmasını xoşlamır, dövləti təkbaşına idarə etmək istəyirdi. O, məşrutə düşməni radikal ruhanilərlə də birləşmiş və belə fikir yayırdılar ki, guya məşrutə şəriətə ziddir (24, s.240-241). "Molla Nəsrəddin" jurnalı bu haqda belə yazırdı: "Qanuni-əsasinin təsdiq olunmağını tələb eləyəndə Məhəmmədəli şah həmişə cavab verir ki, müctəhidlər qoymurlar, çünki məşrutiyyət şəriətə zidddir" (15, s.5-6; 29, s.351-352). Lakin şah ancaq öz şəxsi mənfəətinə xidmət edən müctəhidlərin fitvalarını nümunə göstərirdi. Çünki yenə "Molla Nəsrəddin" jurnalının qeyd etdiyi kimi Kərbəla və Nəcəf müctəhidləri məşrutiyyət tərəfdarı olub, şahı buna dəvət edirdilər. Lakin radikal İran ruhaniləri deyirdilər ki, "Məşrutiyyət şeytan işidir" (15, s.5-6).

Tehrandan – Şura Məclisindən gələn şikayətlər üzərinə Təbrizdən mərkəzi hökumətə göndərilən teleqramlarda yazırdı: “Şuranın haqqı var bütün işlərdən xəbərdar olsun və yaxud onlara müdaxilə etsin, bir sıra işlərdən xəbərdar olmaması hansı səbəbdəndir?” (24, s.253). Həmçinin şahın məşrutəni qəbul etdiyi barədə yeni fərman verməsi, gömrüklərdən məsul olan belçikalı J.Nouzun və digər xarici məmurların istefası tələb olunur, nazirlərin məclisə hesabat vermələri tələb olunurdu (26, s.214-215). Teleqramın altında Təbriz müctəhidi Hacı Mirzə Həsən ağanın və s. ruhanilərin və tacirlərin də imzaları da var idi (24, s.254-256).

۱۹۰۷-ci ilin aprelində Təbrizdə baş verən bir hadisə radikal ruhanilərlə zəhmətkeş xalqı qarşı-qarşıya gətirdi (26, s.234, 239-241). Kəndlilərə zülm edən Təbriz valisi Nizamülmülkün adamlarını qoruyan Müctəhid Mirzə Həsən Ağaya qarşı Təbrizdə ilk silahlı üsyan baş verdi. Müctəhid mücahidlər tərəfindən şəhərdən qovuldu, onunla birlikdə digər şiə din xadimləri də şəhəri tərk etdilər. Ali din xadimləri içində təkcə şeyxilərin rəhbəri Siqətülislam məşrutəyə sonuna qədər sadiq qaldı. Bu son hadisə məşrutəçilərlə şiə din xadimləri arasındakı ziddiyyəti tamamilə böyütdü və məşrutəçilər arasında Avropapərəstlik artmaya başladı (24, s.184, 291-295). Bunun nəticəsində bəzi din xadimlərinin də məşrutəyə qarşı şübhəsi artdı, ikitirəlik gücləndi (24, s.310-311). Ancaq Nəcəfdən Axund Molla Kazım Xorasani, Hacı Şeyx Abdullah Mazandarani, Hacı Mirzə Hüseyn Tehrani, Seyid Məhəmməd Təbətəbai və Abdullah Bihbehani həqiqətən məşrutə tərəfdarı idilər. Onlara görə “İndiki dövrdə İmam Zaman qeybdə olduğundan, şəriətin ehkamı icra oluna bilmir, istər-istəməz zülmkar hakimlər qalib gəlir. Yaxşı olar ki, istibdadın və zülmün qarşısını almaq üçün qanunçuluq hökm sürsün. Ümmətin aqilləri – müsəlmanların başçıları məclisi bərpa edib orada məşvərət keçirsinlər”. Beləcə, onlar məşrutəni məşruədən ayırırdılar. Lakin icazə verməzdilər ki, şəriətin əleyhinə qanun yazılsın (26, s.286-287; 24, 338).

Təbrizdən qovulan Müctəhid Mirzə Həsən ağa açıq-aşkar məşrutəni pisləyir, məşrutə əvəzinə məşruə (şəriət) tələb edirdi. Şeyx Fəzlullah Nuri də artıq məşrutə yox, şəriət təbliğatı aparırdı (24, s.338-339). O, məşrutəçilərin Milli Şura Məclisində səs verməsi keçirilən konstitusiyaya əqidə azadlığı maddəsini salmağa çalışmalarını da islama vurulan zərbə adlandırır, buna imkan verməyəcəyini deyirdi. Həmçinin Təbriz müctəhidi Hacı Mirzə Həsən ağanın məşrutəçilər tərəfindən qovulmasını da onların islam düşmənliyinə işarə sayırdı (24, s.346-347). Mövzunu işıqlandıran “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “Yazıq Hacı Mirzə Həsən ağa, niyə səni qatır üstə mindirib Təbrizdən çıxarıb qovdular? Sənin günahın nə idi, sən nə deyirdin ki? Sən deyirdin ki, “bu məşrutəçilər yoldan çıxıblar” (39, s.2-3; 29, s.161); “Hacı Mirzə Həsən ağa

bircə dəfə mücahidlər barəsində narazılıq izhar etmək ilə təbrizlilər onu şəhərdən kənar elədilər" (13, s.6; 29, s.172). Jurnal digər mürtəce mollaların da eyni fikirdə olduğunu göstərirdi: "Hələ Şeyx Fəzlullah və Hacı Mirzə Həsən qalsınlar kənarda: məşrutiyyəti xilafi-şəriət hesab eləyən müctəhidlərin qədəri gün-gündən artmaqdadır. Müctəhidlər şaha ərizə veriblər ki, qanuni-əsasi verməsin. Məşrutəçiləri kafir deyə elan ediblər" (15, s.5-6; 29, s.351). Bu son məsələdə Abdullah Bihbehani və Seyid Məhəmməd Təbətəbai də müctəhid Mirzə Həsənin Təbrizə geri dönməsini istəyirdilər, çünki o, Tehranda və Qumda özünün qovulmasını məşrutəçilərin dinsizliyinə nümunə göstərirdi (24, s.351-352). Sarayın müttəfiqi olan Şeyx Fəzlullah Nuri də müctəhid Mirzə Həsən ağa ilə dostluq edir, məşrutəçilərə qarşı onu dəstəkləyirdi. Məşrutəçiləri qoruyan ancaq müctəhid S.M.Təbətəbai, A.Bihbehani, Axund Xorasani və Axund Mazandarani idi (24, s.423-425). Bu kimi mütərəqqi ruhanilərin fəaliyyətini qeyd edən, lakin yetərli olmadığını bildirən Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, "Fazili-şəhir (məşhur fəzilətli-Ə.F.) Təbətəbai həzrətləri ümum islamiyyətin dəvası üçün çalışır. Görür ki, vətəni-din, şərəfi-milliyyəmiz təhlükədədir. Lakin bir əldən səs çıxmaz" (17, s.4; 19, s.209).

Ə.Kəsrəvi göstərirdi ki, məşrutə əleyhdarı ruhanilər bütün azadlıq tərəfdarlarını babi, bəhai adlandırır, onların islam düşməni olduqlarını vurğulamağa cəhd edirdilər (24, s.341-342). Şeyx Fəzlullah Nuri parlamentdə qanunların qəbulunda ruhanilərin təkliflərinin nəzərə alınmasını və bu məqsədlə ayrıca nəzarətçi fəqihlər orqanının yaradılmasını tələb edir, buna etiraz edən azərbaycanlı deputatlara dinsiz deyirdilər. Lakin S.H.Tağızadə başda olmaqla Azərbaycan deputatları – "Biz məşrutə tələb edirik, məşruə (şəriət) yox" (19, s.415) deyə buna etiraz edirdi. Sonunda ali ruhanilərin seçdiyi beş nəfər müctəhiddən ibarət parlamentə nəzarət orqanının yaradılması qərara alındı (24, s.438-442).

Şeyx Fəzlullahın bu qələbəsinə baxmayaraq, o, şah hökumətinin dəstəyilə məşrutəni sonuna qədər ləğv etmək istəyirdi. Şeyx Fəzlullah Nurinin rəhbərliyi ilə hazırlanan bəyannamədə məşrutəçiləri babiliyə meyillikdə, qeyri-müsəlmanlarla müsəlmanların bərabərliyini tələb etməkdə, şəriətə qarşı firəng qanunlarını tətbiq etmək istəməkdə günahlandırdılar. Həmçinin onlara qarşı şəriətin babi və dinsizlərə qarşı hökmünü (qətl-Ə.F.) tətbiq etməyi tələb edirdilər (24, s.482, 488-495, 509-510). Şeyx Fəzlullah da bütün məşrutəçilərin qətl edilməsi haqqında fitva vermişdi (33, s.417). Məscidlərdə vaizlər məşrutəçilərin avropapərəst, şəriəti ləğv etmək istəyən kafirlər olması haqqında moizələr oxunmağa başlandı. Məşrutəçilərə qarşı təzyiqlər, təhdidlər, fiziki zorakılıq halları da edildi. S.M.Təbətəbainin və A.Bihbehaninin şeyx Fəzlullahla görüşməsi də nəticəsiz qaldı, sonda Şura Məclisi Fəzlullah Nurinin məşrutəyə

düşmən olub saraydan aldığı rüşvətlərlə onların cinayətkar əməllərinə ortaq olduğu, Əbdüləzim türbəsində oturan Şeyx Fəzlullah tərəfdarlarının da xalq düşməni olduğu elan edildi (24, s.444-447).

Bu dövrdə Ərdəbildə neməti-heydəri qarşıdurmaları, Zəncanda, Qəzvində Şeyx Fəzlullah tərəfdarlarının məşrutəçilərə qarşı hücum və qətl hadisələri baş verirdi (24, s.469-475). Belə bir şəraitdə Nəcəf ruhaniləri ölkədəki nizam-intizamı bərpa etməyən, məşrutəyə qarşı düşmənçilik edən, konstitusiyaya əlavələrin qəbulunu gecikdirən sədrəzəm Ətabəki küfrlə ittiham etdi (26, s.438). Xoy Əncüməni də sədrəzəm Ətabəki "Xainüssultan" (xain sultan-Ə.F.) elan etmiş, istefa etməzsə, öldürəcəklərini bildirmişdilər (24, s.519, 528). Təbriz Əyalət Əncüməni hökumətin istefasını istəmişdi. 1907-ci il, 31 avqust tarixində (26, s.451; 24, s.529) Məclisin iclasından çıxan Ətabək təbrizli Abbas ağa tərəfindən küçədə qətl edildi. Sui-qəsdçi ələ keçməmək üçün özünü də öldürdü. Ə.Kəsrəvi qeyd edir ki, Ətabəkin qətli sarayda və İranın hakim dairələrində böyük qorxu yaratdı, məşrutə düşmənlərinin sui-qəsdlər hazırlanmasından tədirgin olub zahirən məşrutəçi kimi özlərini göstərməyə başladılar (24, s.541). Nəticədə 7 oktyabr 1907-ci il tarixində Məhəmmədəli şah Şura Məclisinin konstitusiyaya əlavələrini təsdiq etdi və məşrutəçilərin demokratik islahatlar arzusunu yerinə yetirməyə məcbur oldu (26, s.465-467; 20, s.513; 7, s.303). dinindən asılı olmayaraq bütün iranlıların qanun qarşısındakı bərabərliyi təsdiq olundu, sünni, xristian, yəhudi və zərdüştilərin haqları artırıldı, lakin burada yeganə istisna babilər və bəhailər oldu. Həmçinin əyalət əncümənlərinin idarəetmədəki hüquqları tanındı. Konstitusiyaya mütərəqqi əlavələrin qəbulunda, dini məhkəmələrə qarşı dünyəvi məhkəmələrin səlahiyyətlərinin qismən artırılmasında və qanun qarşısında bütün vətəndaşların bərabərliyinin təmin olunmasında S.H.Tağızadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan deputatları xüsusi rol oynadılar (36, s.110).

28 fevral 1908-ci il tarixində şaha qarşı sui-qəsd təşkil olundu (26, s.542). Faytonla saraydan çıxıb gedən şaha qumbara atıldı. Bir neçə nəfər yaralanıb ölsə də, şaha bir zərər gəlmədi. Sui-qəsdçilər tapılmasa da, sonradan bunun da məşrutəçi Heydər Əmoğlunun işi olduğu məlum oldu (26, s.543). Bu hadisə şahın məşrutəçilərlə arasının yenidən açılmasına səbəb oldu (24, s.631-633).

Şaha sui-qəsddən sonra onun əmri ilə Rəhim xan Təbriz məşrutəçilərinə qarşı mübarizəyə başladı (24, s.643-646). Müctəhid Mirzə Həsən ağa və İmam-cümə Mirzə Kərim ağa da Məclisin razılığı ilə 1908-ci ilin mayında Təbrizə döndülər (26, s.559). Bu ruhanilərin gəlməsiylə Təbrizdə məşrutə əleyhdarlarının gücü daha da artdı (24, s.647-649). Şahın əmri ilə

Təbriz müctəhidi Mirzə Həsən ağa məşrutəçilərin dinsiz olması haqqında Tehrana teleqram göndərdi və hər yerdə yaymağa başladılar. Şah da Məclisin qanunazidd olması və etiraz edənlərin cəzalandırılacağı haqqında fərman verdi (24, s.720-721). Seyid Həsən Tağızadə tərəfindən Təbrizə göndərilən teleqramda isə şahın məşrutəyə xəyanət etdiyi, Şura Məclisinin şaha son xəbərdarlıq etdiyi, Təbriz mücahidlərinin Tehrana yardım üçün gəlməsini gözlədikləri qeyd olunmuşdu. Təbrizlilər isə Tehrana ordu göndərəcəkləri təqdirdə Təbrizin məşrutə düşmənlərinin əlinə keçəcəyindən ehtiyat edirdilər (24, s.723-725). Həqiqətən də, Müctəhid Mirzə Həsən ağa, İmam-cümə Mirzə Kərim ağa, Mir Haşim və tərəfdarları məşrutəçilərə qarşı plan hazırlığı içində idilər. Müctəhid Mirzə Həsən ağanın evində məşrutə düşmənlərinin toplantısı keçirilirdi (26, s.626). Onlar məşrutəni devirmək istəyən şaha kömək edilməsi haqqında çıxış edib bu haqda şaha dəstək teleqramı çəkdilər. Şah teleqramı yüksək qiymətləndirib çap edilərək Tehranda yayılmasına əmr verdi (24, s.723-725).

23 iyun 1908-ci il tarixində səhər çağı (26, s.631; 20, s.513) şahın əmri ilə Liyaxovun komandanlığı ilə kazak briqadası Məclisi mühasirəyə alıb hücumla dağıtdılar (24, s.732-738). Onlara müqavimət edən mücahidlər də kazakların əli ilə vəhşicəsinə qətl edildilər (24, s.738-743). Demək olar ki, Tehranla eyni vaxtda Təbrizdə də şahın Təbrizdəki Molla Mir Haşimə və Müctəhid Mirzə Həsən ağaya göndərdiyi teleqram ilə şəhərin cənub məhəllələrində məskunlaşan məşrutəçilərə qarşı hökumət qüvvələri döyüşü başlatmışdı. Şah Mir Haşimə göndərdiyi teleqramda inqilabçıları həbs edib, məşrutəçilərin ruhani liderləri – A.Bihbehanini Kərbəlaya, S.M.Təbətəbaini Xorasana sürgün etdiyi yazır və belə deyirdi: "Bütün pozğunlar həbs olunubdur. Siz də pozğunları məhv etməklə məşğul olun. Nə yardım istəsəniz, hazıram" (24, s.777; 19, s.411). Mir Haşimin mənsub olduğu Təbrizin Dəvəçi məhəlləsi radikal ruhanilərin və şahpərəstlərin əsas silahlı qiyam mərkəzi idi (9, s.132). "Molla Nəsrəddin" jurnalı da Mir Haşimin məşrutəyə zidd cinayətkar fəaliyyətini - "Dəxi demə ki, İran İranındır. Xeyr! İran indi Təbrizdə Mir Haşimindir", deyərək ifadə etmişdi (21, s.6-7).

Ruhanilər məşrutəçiləri babi elan edib qanlarını da halal elan etmişdilər. Əyalət Əncüəninin üzvləri digər ölkələrin konsulluqlarına qaçıb sığınsalar da, mücahidlər, o cümlədən nücahidlərə rəhbərlik edən Səttarxan və Bağırxan döyüşü davam etdirirdilər (6, s.205; 24, s.779, 783). Türkiyə və Qafqazdakı məşrutə tərəfdarları da onlara yardım göndərirdilər.

Səttar xan, Kərbəlanı və Nəcəfi ziyarətə getmiş, görkəmli şiə ruhanisi, Müctəhid Mirzə Həsən Şirazi (v.1894) ilə görüşmüş, öncəki günahlarından tövbə etmişdi. O, Təbrizə qayıtdıqdan sonra şeyxilərə qoşulmuşdur (5, s.50-51). İranlı tədqiqatçı M.Bamdadın yazdığına görə,

Səttarxan görkəmli şeyxi müctəhidi və məşrutəçi Mirzə Əli Siqətülislamla birlikdə şeyxilərin Azərbaycandakı görkəmli nümayəndələrindən biri və Təbrizin Əmirxiz məhəlləsinin kəndxudası olmuşdur (16, s.386).

Şah Təbrizə nəzarəti gücləndirmək üçün qatı məşrutə düşməni Eynüddövləni Azərbaycan valisi təyin etdi (26, s.681). 1908-ci il, iyulun əvvəlində Eynüddövlənin əmri ilə Rəhim xan öz oğlu Böyükxanı süvari dəstəsi ilə birlikdə məşrutəçilərin üzərinə hücuma göndərdi (26, s.681). Lakin məşrutəçilər Böyükxanın ordusunu məğlub etdilər. Demək olar ki, bütün İranda ancaq Təbriz məşrutəçiləri şaha qarşı mübarizəni davam etdirə bilmişdilər. Rəhim xan özü ordu ilə Təbrizə gəlməyə məcbur oldu (26, s.683; 24, s. 783-786). 12 iyul 1908-ci il tarixində Şahın əmri və Müctəhidlə İmam-cümənin razılığı ilə Təbriz şəhərinin rəhbərliyi Rəhim xana tapşırıldı (26, s.686-687). Müctəhid və İmam-cümənin bu mövzuda yaydığı bəyannamədə Rəhim xan mədh edilərək, belə yazılmışdı: "Təbriz şəhərində pozğun adamlar üsyan etdiyi bir vaxtda iradəli bir şəxs lazımdır ki, bu kimi mühüm işlərin öhdəsindən gəlməyi öz üzərinə götürsün. Biz siz cənablarından ciddi tələb edirik ki, himmət edib pozğun adamların kökünü kəsəsiniz. Beləliklə, həm şahənşahın vasitəsilə sizin öhdənizə verilən işi yerinə yetirəsiniz, həm də müsəlman əhaliniz təhlükəsizliyini təmin edib Allahın yanında savab qazanıb, yüksək mərtəbəyə çatasınız" (24, s.787-789).

Əksinqilabi qüvvələr məşrutəçiləri məhv etmək üçün dini terminlərdən istifadə edir, kafir babi adı altında inqilabçılara, şah rejiminin əleyhdarlarına divan tuturdular (8, s.149). "Molla Nəsrəddin" jurnalı 1908-ci il Təbriz hadisələri ilə əlaqədar belə yazırdı: "Biz görürük ki, bütün Təbriz camaatı hücum çəkib məşrutəçilərin məhəllələrini dağıdıb, özlərinin qanını içirlər. Heç kəs deməsin ki, hücum çəkənlərin qəsdi padşahın düşmənlərini yox eləməkdir və köhnə idarəni geri qaytarmaqdır. Xeyr, Təbrizdə bir adam tapılmaz ki, buna razı olsun. Bəs bu nə qovğadır? Bir az işlərə diqqətlə baxsaq, görərik ki, burada bir belə hikmət var: Hacı Mirzə Həsən Təbriz meşələrində ot otlayan müsəlmanları inandırıb ki, məşrutiyyət istəyənlərin hamısı babidir. Dəxi qurtardı getdi. "Dədəm mənə kor deyib". "Al-gəldi, qırın bu babiləri!" Budur Təbriz davası! Və özgə çür də ola bilməzdi. Məsələn, mənə deyirlər ki, filankəs babidir; yəni mürtəddir. Mən də bilirəm ki, onun qətli vacibdir. Dəxi qurtardı getdi. Yoxsa bir də özümə zəhmət verib başlayım sual-cavabı ki, aya doğrudanmı filankəs babidir, yainki hürriyyəti-vicdan adına durum hələ bir az fikir də eləyim?" (3, s.2).

Nəcəf ruhaniləri Təbrizə dəstək məqsədilə "Məşrutəyə qarşı çıxmaq Yezidə itaət etmək kimidir. Məşrutəni bərqərar etmək cihad etməkdir. Təbrizlə müharibə aparmaq İmam Zamanla

(Mehdi) müharibə etmək kimidir" (26, s.729-730) deyə fitva vermişdilər. Səttar xanda dəfələrlə bildirmişdi ki, "Mən Nəcəf ruhanilərinin hökmünü icra edirəm" (26, s.730). Lakin İran ordusu şaha tabe olmağı seçmişdi (24, s.838-839). Ə.Kəsrəvi qeyd edir ki, məşrutəçiləri babi və ya dinsiz adlandıran radikal ruhanilərə qarşı Nəcəf ruhanilərinin fitvaları olmasaydı, məşrutəçilərə az adam kömək edərdi. Təbrizə yardım edənlər məhz bu fitvalara arxalanırdılar (26, s.730). Hər yerdə Səttarxan Sərdari-əzəm (böyük baş komandan) və Sərdari-milli, Bağırxan Salari-milli (Milli baş komandan) adlandırılır (26, s.771) və Səttar xanı Allahın Təbrizə göndərdiyi ilahi yardım sayırdılar (24, s.884).

İran Azərbaycanındakı Rusiya vətəndaşlarını qorumağı bəhanə edən rus ordusu 29 aprel 1909-cu ildə Təbrizi işğal etdi (26, s.906). Beləliklə, şah ordusuna qarşı layiqli mübarizə aparan Təbriz mücahidləri məğlub oldular. M.Ə.Rəsulzadə "İran türkləri" əsərində belə yazırdı: "Məhəmmədəli şah Azərbaycana düşmən tək yanaşdı, ancaq bu düşmənçiliyin meyvəsini tez gördü, konstitusiyaya qarşı çıxan bu dikbaş şah qarşısında yaraqlı Azərbaycanı buldu" (32, s.22).

Məşrutə inqilabında görkəmli inqilabçı, din xadimi Məhəmməd Xiyabani də mühüm rol oynamış, Təbrizin Xiyaban məhəlləsindəki mübarizəsinə görə Xiyabani adını almışdı (28, s.239). M.Xiyabani şah hakimiyyətinin xalqın mənafeyinin düşünmədiyini, ingilislərin İranın daxili işlərinə müdaxilə etdiyini göstərirdi. Hələ Təbriz mədrəsəsindəki tələbəlik illərində M.Xiyabaninin tələbəsi olan Əhməd Kəsrəvi onun ərəbcəsini, ilahiyyat sahəsindəki biliyini mədh edir (25, s.17) və sonralar onunla Azərbaycan Demokrat Partiyasında birgə fəaliyyət göstərdiyini qeyd edir (25, s.244-245). Əhməd Kəsrəvi özünün "Qiyam-e Şeyx Məhəmməd Xiyabani" əsərində yazır ki, "Xiyabaninin iti yaddaşı, bacarığı var idi. Buna görə də gündən-günə onun nüfuzu artır və çoxlarını öz təsiri altına alırdı. Onlar da onu özlərinə rəhbər seçir və onun sözündən və göstərişlərindən boyun qaçırmazdılar" (12, s.16). İslam dəyərlərini daim müdafiə edən M.Xiyabani islam dəyərlərini müdafiə edərək, "Müqəddəs Qurani-Kərimdən faydalanmaqdan daha qənaətbəxş bir iş ola bilərmi?" deyirdi. Müsəlmanlar arasında baş verən məzhəb və s. ixtilafların həlli üçün isə "Quran bizim vəhdət amilimiz, bizi bir-birimizə bağlayan ən möhkəm kəndirimiz-vasitəmizdir" şüarını ortaya atırdı (12, s.63). 1920-ci ilin aprelində M.Xiyabani İran Azərbaycanında Azadistan hökumətini qurdu. O, deyirdi ki, "İran dövlət başçıları məşrutə qanunlarını ləğv edib, xalqın tələbatını qəbul etmirlər. Biz qiyam odunu bütün İranda yandıracağıq" (12, s.12). M.Xiyabaninin lideri olduğu bu hərəkat sonda məğlub edilsə də, onun məşrutə, azadlıq ideyaları yaşadı və bütün İranda yayılaraq ona əbədi

ad qazandırdı. Bu ideyaların təşəkkülündə və yaşayıb yayılmasında isə Azərbaycanın mütərəqqi ruhanilərinin də böyük rolu oldu.

Ədəbiyyat

1. Algar H. Ahund Molla // TDV İslam Ansiklopedisi, II cild, İstanbul, 1989, s.185-186.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, "Azərbaycan" xüsusi cildi. Bakı, 2007, 881 s.
3. Babilər // "Molla Nəsrəddin", №26, 1908, s.2.
4. Barijough S.M. İranda siyasi ve ekonomik çıkar çatışmaları (1921–1950), Bitlis, 2015, 119 s.
5. Bolat G. İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bâger Hanlar, s.50-51 // Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, Vol. 5, No. 1 (2013), p.47-64.
6. Browne E.G The Persian Revolution of 1905-1909. London, 1910, 473 p.
7. Cənubi Azərbaycan // Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. V cild, Bakı, 2014, s.301-316.
8. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917). Məsul red: Ə.S. Sumbatzadə. Bakı, 1985, 316 s.
9. Çingizoğlu Ə. Məşrutə hərəkatında ruhanilərin rolu. Bakı, 2018, 160 s.
10. Dilek K. İranda meşrutiyet hareketi ve dönemin siyasi gelişmeleri // Akademik Orta Doğu, Cilt 2, Sayı 1, 2007, s.50-68.
11. Ədəbiyyat // Molla Nəsrəddin, № 42, 1908, s.3.
12. Əhməd V. Ş.M.Xiyabaninin həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti. Bakı, 2010, 126 s.
13. Gülmək // "Molla Nəsrəddin", №20, 1907, s.6.
14. Hanioğlu M.Ş. Meşrutiyet // TDV İslam Ansiklopedisi, 29-cu cild, Ankara, 2004, s. 388-393.
15. Həqiqət // "Molla Nəsrəddin", №52, 1908, s.5-6.
16. Həsənzadə T. "Qacarlar dövrünün titulları" // Tarix və onun problemləri, № 1-2, 2009, s. 385-392.
17. Hüseynzadə Ə. "Ey qələm" // Həyat, №127, 1906, s.4.
18. Hüseynzadə Ə. "Vəqayeyi-aləmə bir nəzər" // "Füyuzat", №2, 1906, s.17-21.
19. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, 2008, 496 s.
20. İran inqilabı (1905-1911) // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV cild, Bakı, 1960, s.513.
21. İran işləri // "Molla Nəsrəddin", №9, 1908, s.6-7.
22. İrşad, №123, 1907.
23. İttihad // "Molla Nəsrəddin", №31, 1908, s.2-3.

24. Kəsrəvi Ə. İranın məşrutə inqilabının tarixi. I cild. Tərc. ed. A.Ə.Haşimi. Essen, 2003, 1047s.
25. Kəsrəvi Ə. Qiyam-e Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Tihran, 1998, 175 s.
26. Kəsrəvi, Tarixe-məşruteye-İran. Tihran, 1343, 906 s.
27. Kurtuluş R. 1906-1911 İran meşrutiyet hareketinde Osmanlı etkisi. İstanbul, 2010, 297 s.
28. Mədətli, E. İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 2020, 508 s.
29. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II cild. Bakı, 2004, 584 s.
30. Məmmədli P. Məşrutə inqilabı illərində demokratik ənənələrin formalaşması (1905-1911) // http://www.azkurs.org/pars_docs/refs/8/7223/7223.pdf
31. Rəsulzadə M.Ə. "İranda inqilab" // Əsərləri. (1903-1909), I cild, Bakı, 2014.
32. Rəsulzadə M.Ə. İran türkləri. Bakı, 2013, 100 s.
33. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. I cild (1903-1909). Bakı, 2014, 480 s.
34. Şahtaxtlı M. Hər gün bir az // Şərqi-Rus, № 1310, 1904.
35. Şahtaxtlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006, 432 s.
36. Şəfiyeva, Ə.H. İranın modernləşməsində S.H.Tağızadənin rolu. Bakı, 2013, 196 s.
37. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1967, 464 s.
38. Tərbiyət M. Danişməndane-Azərbaycan. Tihran, 1314, 414 s.
39. Tərcümanın fitvası // "Molla Nəsrəddin", №17, 1907, s.2-3.
40. Uçar K. Ahund-u Horasani // http://www.caferilik.com/kutuphane/book/%C5%9Fia-alimleri-biyografisi-c-2#Tab3-30279_76_238
41. Uçar K. Şia alimleri biyografisi. I cilt. Berlin: Alulbeyt, 2007, 415 s.
42. Березин, И.Н. Путешествие по Востоку-2: Путешествие по Северной Персии. Казань, 1852, 432 с.

آذربایجان روحانی لری

عصرین سونوندا قاجار ایران داکی تنبکی عصیانی حاکمیت دن ناراضی مظلوم اهالی نین دردی نهXIX درمان اولمادی. نصرالدین شاهدان سونراکی مظفرالدین شاه دا روسیه دن دوروما سالمیشدی.قاجار شاهزاده سی ولیعهد محمدعلی میزا ایسه دعا و دینی روایت لر کیتابلاری نشر ائتدیریپ اؤزونو دیندار کیمی گؤستئرسه ده اصلینده روسیه پرست دی دیر. قازاق پالتاریندا شکیل چئکدیریر، ذلیم لیق له تالانچی لیق لا وقت گئچیریردی. ولیعهدین اساس مشاوری ایسه روس دیلی روسیه لی یهودی دین آدام ایدی(26.147.24s.178.181)

بودوره ده آذربایجان مجتهدی حاجی میرزا حسن آقا و امام جمعه حاجی میرزا کریم آقا علی روحانی لر اولمارارینا باخمایاراق، اونلارا شاهین و اونون آذربایجانداکی نماینده سی ولیعهدین ظلمونه و اسارته قارشی خالقی مدافیعه ائتمیر، حتی اؤزلری محتکیر لیک دن فایدالانیردی لار.(24.s . 171.173)

ایرانداکی مسلمانلار آجلیق سبب ایله خارجه لی لره قول اولدوغونو یازان و بو کیمی اجتماعی پروبلیم لره گوز یومان مرتجی مجتهدلری قینییان " مولا نصرالدین" بئله یازیردی." مجتهد جاج میرزا حسن آقا درمانین سولاری نی کئسیب و اهالی آجیندان اؤلور.(299 . 23.s . 2-3.29.s)"

"مجتهدین گؤزونون قاباغیندا مینلر جه مسلمان آوراد – اوشاقلاری اجنبی لرین ائوینده اسیر – یئسیر دیرلر . 3.s)" 2.29.s . 288).

۱۹۰۳ اونجو ایلین ایون ایول آیلاریندا غیری- مسلمانلارین سرخوش اولوپ کوچه ده دین خادم لری نه ساتاشماسی تبریزده یئنی جئغیلچیم یاراتدی. مجتهد میرزا حسن آقانین رهبرلی یی ایله مدرسه طلبه لری نین و مولالارین نمایشی و اعتراض لاری نتیجه سینده(48. S .24) خارجه لرین قالدیغی و ایچکی ده ساتیلان مهمان خانا لار داغیدیلدی. خارجی لری و ایچکی ایچنلری مدافعه ائدن صدر اعظم اتابکین آذربایجان منشاء لی مرجع- تقلید محمد حسن ممقانی(۱۸۲۲-۱۹۰۵). اوندان سونراکی مرجع- تقلید آخوند خراسانی (ö. 1911) و .s مجتهیدلر طرفیندن کافیر و مرتد دولت و میللت دشمنی ایلن ائدیلمه سی (26.s.32-33)نتیجه سینده ۱۹۰۳ – اونجی ایل سپتامبرین سونوندا شاه اونو وظیفه دن آزاد ائتدی و عین الدوله یئنی دن صدر اعظم اولدو . (24.s. 47. 51)قید ائدک کی گورکملی اجتماعی – سیاسی خادم، ادیب محمد علی طبیعت " (ö .1940)دانشمندان آذربایجان" اثرینده قید ائدیر کی محمد حسن ممقانی (ö . h. 1323(1905) نجف ده گورکئملی مجتهدلردن بیری اولوپ ، ۸جیلدیک " بوشرل – ووسول ایل اسرائیل – علمی – اصول"(اصول علمی سرلاری نا چاتماق اوچون خوش خبر") و ۱٦ جیلد لیک " کیتاب زرایول- اسلام فی شرحی شرایول – اسلام"(اسلام قونولاری نی ایضاح ائدن واسطه لر حقین ده کیتاب ") اثرلری نین مولفی دیر (۳۷ .s. 24.38.s.11).گورکئملی روحانی آخوند مولا خراسانی ده عمر بویو مشروطه چی لری دستک له میش، شاهی یخماق اوچون دفعه لر قفقاز و ایران مسلمانلاری نا مراجعت ائتمیش دیر(۱ .(s. 185-186قفقازین روسیه طرفیندن اشغالینی قاچارلارین گناهی سایان آخوند، مظفرالدین شاها یازدیغی مکتوب لاردا اونو "دین سیز بدبخت و دین دوشمانی، وطن خائینی" آدلاندیریمیش، خالقی جهادا چاغیرمیشدی(٤٠). شاه علیه داری اولان آخوند سونوندا بیر شکیل ده وفات ائتمیشدی(٢٤ .s. 564).محتکیرلره قارشی مبارزه آپارانلار ایچینده شیخ لرین، مشروطه طرفداری میرزا علی آقا شیخ الاسلام (١٨٦١-١٩١١) خصوصی له فعال ائتدی(٢٤ .s.182).سقه الاسلام (١٨٦-١٩١١).

سقه الاسلام مترقی روحانی اولوب، نجف و کربلا دا علی دینی تحصیل آلمیش فارس و تورک دیل لرین ده اثرلر یازمیشدیر. اونون ان مشهور اثری " مرآت الکتب " (کیتاب لارین گوزگوسو) کیتابی دیر کی بورادا گورکئملی دین عالیم لری حقین ده گئنیش معلومات وئریلیب. مشروطه طرفداری اولوب روسیه اشغالینا قارشی مبارزه آپاردیغی اؤچون – h.1330(1911)جو ایلده روسیه حرب چی لری طرفیندن تبریز ده شهید ائدیلمیش دی(۳۷.)-s.317-318.38.s91
92

....

سقه الاسلام کیمی مترقی روحانیلرین وارلیغی دینی ایده آل لارین گؤچلو اولدوغو ایراندا شاه رژیمینه یاردیم ائدن رادیکال روحانیلرین قلبه چالماسی نا مانع اولوردو. علی بی حسین زادنین "فیوضات" ژورنالین دا یازدیغی کیمی – "ایران لی لاری حریت یولونا سؤوق ائدن مجتهیدلرین نفوذودور" (۱۸, س.۱۷-۲۱). مترقی روحانیلرین اولکه دەکی رولونا دقت آییران م.شاه تاختلی دا یازردی کی، "اگر ایراندا زورلو زورسوزا، ظالم مظلوما ایسته دی یی نین هامی‌سینی ائده بیلمیرسه، محض علماءنین نفوذو نون قرخوسونداندیر" (۳٤; ۳۵, س.۱۷۳).

بو دورده خالقین ولیعهد دن و حکومت دن ناراضی اولماسی‌نین بیر سببی ده ۱۹۰۵- جی ایل ده قفقازدا باش وئرمیش ارمنی- مسلمان داواسیندا ایرانلیلارین دا قتل ائدیلمه سی و حکومت ین بونا سئسیز قالماسی اولدو. بو حادثه ایران آزربایجانین دا داها بؤیوک عکس- ساده اویاتدی. چونکی قفقازا یاخین اولوب، بیر چوخلاری دا اوردا یاشاییر و یا گلیب- گدیردیلر (۲٤, س.۱۷٦-۱۷۷). قفقازداکی ارمنی-مسلمان داواسینین ایران آذربایجانی نا دا سئچراماسینین قارشی سی تبریزین امام-جمعه سی حاجی میرزا کریم آغا طرفیندن آلین‌دی (۲٤, س.۱۷۷) ا.کسروی قفقازدا باش وئرەن ارمنی- مسلمان داواسندا گؤرکه‌ملی خیریه چی.H.Z تقی اووین صلح یاراتما تشئبوسونو خصوصا قید ائتمیش، ایران ارمنیلرینین ده صلح پرور نیتی نی گؤسترمیشدیر (۲٦, س.۱٤٦)

XXعصرین اولینده یئنی خالق حرکتینه صحنه اولدو. اونجه لری ساده‌جه ظالم شاها اعترض شکلینده اولان اعترضلار و خالق نمایشلری آرتیق ۱۹۰۵- جی ایلین سوندان ایتیبارن سیستم‌له شمگه باشلادی. تبریزده ده روحانیلر “اسلامیه انجمنی” یارادیب خارجی‌لرین ایرانداکی آقالیغینا قارشی اعترض ائیردیلر. اونون اساس عضولری – سونرالار قاطع مشروطه دوشمنی اولان میر هاشم (۲٤, س.۵۷٤)، مشروطه طرفداري میرزا حسین واعظ و س. ایدی (۲٤, س.۱۸۳; ۲٦, س.۱۵۲). تاسفکی، بو تشکیلات داها سونرا مشروطه دوشمنی روحانیلرین اساس قورومونا چووریلدی.

شاهلیق رژیمینه و مرتجع ملا ظلمونه قارشی اولان بو کوتلوی حرکتلر، کونسیتی‌سونون طلبی‌ایله نتیجه‌لندی و تاریخه مشروطه انقلابی (۱۹۰۵-۱۹۱۱) آدی ایله داخل اولدو. ۱۹۰۵-جی ایلده باشلایان مشروطه حرکت XX عصر ایران و آزربایجان تاریخه‌نین ان اهمیت لی حادثه‌لرین دن بیری اولدو. انقلاب اشتراکچی‌لارینین اساس طلبی کونسیتی‌سونون قبول ائدیلمه سی، ملی مجلس چاغیرلما سی، خارجی مامورلارین اولکدەن قاولماسی و س. ایدی (۳۰). خالقین، اوجمله دن مترقی روحانیلرین شرفلی، اینتله‌کتوال و مدنی مباریزسی ۱۹۰٦-جی ایلده ایراندا پارلامنتین قورولماسی‌ایله نتیجه‌لندی.

گمرک لردن مسئول اولان روسیه پست بلژیکالیJ.Nouz ون رقص مجلس‌لرین ده روحانی پالتاریندا ایستهزا ایله شکل‌لر چکدیرمه‌سی (٤, س.۲۳)، مسلمان‌لاری تحقیر ائدیلمه سی خالقین ناراضی لیغینا سبب اولوردو. “ملا نصرالدین” ژورنالی بله یازردی: “ایرانین جلفا گمرک خانا سی کیمین‌دیر؟ نیه گمرک‌خانا نین رئیسی خارجی‌لرین بایرامینی تعطیل ائلییر، اما مسلمان‌لارین ان محترم بایرامیندا گمرک خانا آچیق اولور؟ نه رئیس هامی لارین دیلینی بیلیر، نه هامیلار رئیسین” (۲۱, س.٦-۷; ۲۹, س.۲٦۰).

تهراندا، شیعه لر طرفیندن مقدس زیارتگاه سایبلان عبدالعظیم توربه سینده (۴۲, س.۱۷۶) مجتهید عبدالله بهبهانی و سید محمد طباطبایی نین باشچی لغی ایله J.Nouz و دیگر خارجی مامورلارین استعفایه دعوت ائدن اعترضچی لر توپلاشدیلار. اونلارین اعترضلاری حکومت طرفیندن ائشیدیلمیر، قزوین ده و دیگر ایران شهرلرین ده مامورلارین ظلمونه قارشی چیخان دین خادیملری و توربه لرده اعترض اوچون توپلانان اینسانلار مامورلار طرفیندن دویولوردو. ایرانین بورچلاندیغی روس بانکینین تهراندا قدیم بیر مسلمان قبرستانلیغی و داغیلمیش مدرسه بیناسی اوزوره یئنی بینا تیکمه‌سی مسلمان خالقین داها دا ناراضی سالدی. ایرانلی مجتهیدلر.A – بهبهانی و.S.M طباطبایی خالقی اعترضی چاغیردیلار و بینا اعترضچیلر طرفیندن داغیدیلدی (۱۰, س.۵۶-۵۷). قیید ائدک کی، مشروطه انقلابی نین سونراکی طالعینده بو ایکی مجتهید بؤیوک رول اؤینادی. طباطباییین و بهبهانی‌نین ۱۹۰۵-جی ایلده تهراندا یاراتدیق لاری “انجمن مخفی” (گیزلی انجمن) XX عصرین اولینده شاهلیق رژیمینه قارشی یارانان ایلک تشکیلاتلاردان بیری ایدی (۱۹, س.۴۳۱, ۴۳۵).

....

خالقی آرتیق شاهین روحانیلرین و خالقی گوجو قارشیسندا گئری چکیلدی ایینی گؤروردو. بیر مدت سونرا تهران بازاریندا ولی الدوله طرفیندن قندی گویاه باها ساتان تاجرلرین دویولمه سی گوجلو اعتراض دالغازینی باشلاتدی. آ. بهبهانی و س.م.طباطبایی کیمی روحانیلرین رهبرلیغی ایله خالق آرتیق شاه حکومتین دن گناهکار مامورلارین ایستفاسینی طلب ائدیردی. اعتراضی‌لار عبدالعظیم توربسی‌نه سیغیندی‌لار (۲۴, س.۸۲-۸۸). بو حادثه تاریخي ادبیاتدا "حجره تی-صغرا" (کیچیک کوچ) آدلانییر. ۱۹۰۵- جی ایلین دسامبریندا باش وئرن بو حادثه‌ده.J نووزون ایستفاسی ایستن‌دی، ملی مجلس و عدالتخانه قورولونجایا قدر تهرانا دونمویه جه کلرینی اعلان ائتدی‌لر (۹, س.۵۳). بیر آی داوام ائدن اعتراض‌دان سونرا قورخویا دوشن شاه طلبلرین یئرینه یئتیرله‌جه یی وآدینی وئرنده‌ن سونرا اعتراضی‌لار عبدالعظیم توربسی‌نی ترک ائتدی. شاه دا تهران والی‌سینی ایستفایا گؤنده‌ردی (۱۰, س.۵۶-۵۹) و ایرانین بوتون شهرلرینده عدالتخانالارین قورولماسی حققین ده ۱۰ یانوا ۱۹۰۶-جی ایلده فرمان وئردی (۲۴, س.۹۷; ۱۹, س.۴۳۵).

احمد کسروی قید ائدیر کی، باش وئرن بو حادثه‌لر اروپا مطبوعاتین‌دا دا گنیش اکس-سادا یاراتدی. دین خادیملرینین دولوت اوزره‌دکی قلب سی ایله مستبد حکومته سون وئریلدیی، حالقا آزادلیغ وئریلدیی، دارالشورا – ملی مجلس قورولاجایی بیلدیریلیردی (۱۰, س.۵۹; ۲۴, س.۱۰۱). شاه ین فرمانی‌نا باخمایاق، صدراعظم عین الدوله عدالتخانانین قورولماسینی گچیندیریردی، بو مقصدله اوردونو و حکومت عضولرینی ده اوز طرفینه چکمیشدی. بونو گؤرن مجتهد طباطبایی صدراعظم ا ئله بیر مکتوب گؤنده‌ردی: "من بو اولکه‌ده اسلاما خدمت ائدیرم. بو مملکت و اهالی‌نی روسیه، انگلیس و عثمانلی‌یا اسیر ائتمه‌یین. مجلسین تاسیس و س. حق‌دا قرانا آند ایچمه‌یینیز نئجه اولدو؟ من بو یولدا جانیم‌دان کئچمه یه حاضیرام" (۲۴, س.۱۰۸-۱۱۰).

م.طباطبایی و آ.بهبهانی مسجدلرده، خالقین قارشیسین‌دا چیخیش ائدیر، عدالتخانانین، مجلسین اهمیت یند‌ه‌ن دانیشیر، خالقی مبارزه یه سسلی‌یردیلر. خالق آراسین‌دا ظالم حکومته قارشی جهادی تبلیغ ائدن ورقه‌لر پایلانیردی. قرخویا دوشن صدراعظم عین الدوله اولکه‌ده کومندان ساعتین تاپیق ائتدی. باش وئرن ازدهام لاردا مسجدلره توپلاشان اعتراضی‌لارا

آتش دا آچیلدی و اولدورولن‌لر دا اولدو (۲٤, س.۱۳۰). روحانیلر وضعییتین چیخیلمازلیغینی گؤروب خالقی مسجدلری ترک ائتمه‌یی توصیه ائت‌دیلر. آ.بهبهانی، س.م.طباطبایی و شیخ فضل‌الله نوری دا شاهین رازی‌لیغی ایله تهرانی ترک ائدیب قما گئتی‌لر (۲٤, س.۱۳٥). بو حادثه تاریخي ادبییات‌دا "حجرتی-کبرا" (بؤیوک کوچ) آدلانییر (۹, س.٥۳).

آ.بیهبهانی‌نین اینگیلیتره سفیری ایله اولان آنلاشماسی سایی‌سنده ٥۰۰-دن چوخ چادیردا آن مین‌دن چوخ اعتراضی سفیرلیی حئییت‌نه سیغیندی و اعتراضی روحانیلرین گری قاییتماسی، عدالت‌خانانین آچیلماسی ایستکلرینی یئنیله‌دیلر و ایلک دفعه مشروطه و پارلامنت طلب ائتدی‌لر (۲٤, س.۱۳٤-۱۳٦; ۱٤۰-۱٤۲). بو حادثه‌ده مترقی روحانیلرین رولونو قید ائدن م.ا.رسول‌زاده "ایران انقیلابینین باشیندا روحانیلر وار. اسلامی آباد ائدن‌لر ده ما لالار اولاجاق" (۳۱, س.٥۸) دییه رک، اونلارین خالق آزادلیغ حرکتین‌ده کی فعالیتینی آلقیشلاییردی.

صدرعظم عین الدوله ایسِه خالقا مشروطه وئریلرسه، سونرا جمهوری ایستیه‌جه‌کلر دییه رک شاهی قرخودوردو (۲٤, س.۱۳۸). تبریز والیسی، شاهزاده محمدعلی میرزا صدرعظم عین الدوله‌نین اونون ولیعهدلی ایندن قارشی اولدوغونو بیلدی‌بیندن، شاها اعتراضی‌لاری دسلکله‌ین بیر تلگرام چکدی. همچنین اونون دستکی ایله تبریز روحانیلری – آزربایجان مجتهدی حاجی میرزا حسن آغا، امام-جمعه حاجی میرزا کریم آغا (۲٤, س.۱٦۳) و س. شاها تلگرام چئک‌دیلر. تلگرام‌دا شاه‌دان تهران روحانیلرینین ایستکلرینه عمَل ائدیلمه‌سی و اونلارین قوم‌دان گری قاییتدی‌ریلمه‌سی آرزو ائدیلیلیر، ملی مجلسین قورولماسینی و استبداد و ظلمون آرادان قالدیرلماسینی ایستی‌یردیلر (۲٤, س.۱٤۳-۱٤٥). بو تلگرامین سونوندا صدراعظم وظیفه‌دن آزاد ائدیلدی و روحانیلر قوم‌دان گری قاییتدی‌ریلدی. لاکن اینگیلیتره سفیرلیگی‌نه سیغینان ۱٤ مین‌دن چوخ اعتراضی مترقی روحانیلرین ده دستکلری ایله مشروطه طلب ایندن ال چکمه‌دی (۲٤, س.۱٤۲-۱٤۳). تنباکی اؤسیانینین مماری مشهورو مجتهد میرزا حسن شیرازی‌نین طلبه‌سی اولان فضل‌الله نوری قاتی شریعت طرفداری اولوب، اوزونون مشروطه علیه‌نده‌کی گؤروشلرینی "کیتاب تذکرال-قافل" و "ارشادال -جاهل" اثرلرین‌ده گنیش ایضاح ائت‌میش‌دیر (۲۷, س.۲۸)

اونون رهبرلیی ائتیگی رادیکال روحانیلر ده مشروطه عوضینه ‘‘مشروعه’’ (شریعت)، ‘‘ملی مجلس’’ عوضینه ‘‘اسلام مجلسی’’ سؤزون طلب ائدیردیلر (٤۱، س.۳٥٥; ۱٤، س.۳۸۸-۳۹۳).

مشروطه‌چیلرین تزیقی سونجوقی شاه ٥ آووگوست ۱۹۰٦جی ایل تاریخینده مشروطه فرمانینی ایمضالاماغا مجبور اولدو (۲، س.۲۸۲). ۹ سپتامبر ۱۹۰٦جی ایل تاریخینده ایسِه شورا مجلسینین ده تاسیس ائدیلمه سی حققیندا فرمانی ده تصدیق ائت‌مه‌یه مجبور اولدو (۲٤، س.۱٥۲). بئله‌لیکله، ایران پارلامنت‌لی شاه‌لیق اولکه‌سینه چئوریلدی. بئله‌لیکله، مشروطه حرکتینه گئدن پروسه‌سی تهران‌دا قلبه ایله نتیجه‌لَندی.

احمد کسروی یازیرکی، مشروطه حرکتی تهراندا یاران‌دی، لاکین اونون اینکیشافینی تبریز بوی‌نونا گوتوردو (۲٤، س.۱٥٦). ایران پایتختیندن سونرا ان بؤیوک شهر تبریز سایی‌لیردی. ولیعهد همیشه تبریزده اوتوروردو. اوزاق‌لیغینا باخمایاق تبریز تهران‌دا باش وئرن حادثه‌لردن خبرسیز قالمیردی. همینجه ایران آزربایجانینین قفقازا و عثمانلی اراضی‌سینه یاخین‌لیغی آزربایجان‌لی‌لارین آییق‌لیغینا و حاضیرلیغینا چوخ کؤمک ائدیردی (۲٤، س.۱٥۷). تبریز هم ده مدنی مرکزلردن بیری ایدی.

ولیعهد محمدعلی میرزا روسیه‌پرست اولدوغوندان اورادا چار ائله‌یی‌نه اینقیلابی حرکتین بیر بنزه‌ری‌نین نه‌اینکی تبریزده، هئچ ایراندا تیکرارلانماسینی ایسته‌مئیردی، هر شکل‌ده اعتراض‌لاری بوغ‌ماغا چالیشیردی. او، تهران‌داکی مشروطه حرکتینی دَ صدرعظم اینوددوله‌نی ایشدن چیکارت‌دیبیرماق اوچون موءوقّتی دسلکلَمیش‌دی. ولیعهد دین دسلیگی ایله تبریز روحانیلری شاها تلگرام چکـمیش، مشروطه‌نی دسلیکله میش، صدرعظم اعتراض‌لارینی بیلدیریشدی‌لر. لاکین ولیعهد اوز آروزوسونا نائیل اولاندان سونرا تبریز روحانیلرینی آلادارراق ساکیت‌لشدیردی (۲۴، س.۱۸۴-۱۸۵). تهران‌دا ائل ده ائدیله‌ن آزادلیغی، یارادیلان مجلسین بیر بنزه رینی تبریزده آچیب، رئال‌لاشدیرماغا چالیشان خالق ۱۹۰۶جی ایلین سنبتامبردا کوته‌لی اعتراض نمایشی نه، میتینگـلره باش‌لادی (۷، س.۳۰۲). اعتراض‌چی‌لارین سایی نتیجه‌سینده بازارلار باغ‌لاندی و سپتامبرین ۲۰ده ۶۰۰ نفردن چوق اعتراض‌چی کونسول‌لوغون هیاتینه و اونون یانین‌داکی سمسام خان مسجدینه توپلانیب بئسته اوتوردو (۲، س.۲۸۲). مجتهد حاجی میرزا حسن آغا، امام-جمعه حاجی میرزا کریم آغا و دیگر بؤیوک روحانیلر ده اعتراض‌چی‌لارا قووشولدو. بورادا فارس و تورک دیل‌لرین‌ده استیبدادا قارشی مشروطه‌نین فایداسی حق‌ده چیخیش‌لار ائدیله‌ردی. سونوندا اعتراض‌چی‌لار شاها تلگرام گؤنده‌ردیلر. اون گون بازارلار باغلی قال‌دی. جماعت آن قا سم خان مسجدینده و اینگیلیس کنسول‌لوغون هیائتینینه توپلانیردی (۲۴، س.۱۸۹). مطلقییته قارشی بیرلشن اهالی اوز آراسین‌داکی مذهب داواسینا دا سون قوی‌موشدو. کریم‌خانی لرین رهبری حاجی سید محمد قاراباغی بئله دئه‌ردی: "ایندی بؤتون کین-کودورت کنارا قویولمالی، ایران‌لی لارین شادیلیغ و شهره‌تی نامینه چئیین-چئیینه آدیملامالی‌ییق". شیخی و اوصولی‌لرین رهبری ده اونون‌لا بیرلیکده بو ایده نی دسلکلئیردیلر. مسجدین آخوندو ده چیخیش ائدیب فارسا و تورکجه مشروطه‌نی دسلکلئیَن چیخیش‌لار ائتدی. ساراییین ظلمون‌دن، مظلوم حالقین دردلرین‌دن دانیشیب حالقی آغلاتدی (۲۴، س.۱۹۰، ۱۹۲). نهاییَت بیر آی سونرا، ولیعه‌دین گیزلی اعتراض‌لارینا باخ‌ماياق، شاه حکومه‌تی تبریزده‌کی مشروطه‌چیلرین ده طلبی‌نی قبول ائتدی‌ییینه دایر ولیعهدَه تلگرام گؤنده‌رمه‌یه مجبور قال‌دی (۲۶، س.۱۶۲-۱۶۴). شاهین رازی‌لیغی و ولیعه‌دین فرمانی ایله مسجدَه سیغینان‌لارا اوموم‌ی اف وئریلیب، تبریزده ملی شورا مجلسینه دپوتات سئچیلمه‌سی‌نه ایجازه وئریلدی، اینگیلیسین تبریزده‌کی کونسول‌لوغونا دَ بو حق‌ده معلومات گؤنده‌ریلدی (۲۴، س.۱۹۵-۱۹۶؛ ۲، س.۲۸۲). بئله‌لیکله، ایران آزربایجانی دا آروزوندا اولدوغو مشروطه‌یه قووشموش اولدو. مجتهد حاجی میرزا حسن آغادان، ملالاردان، تاجرلردن عبارت تبریز انجومنی فعالیتّه باشلادی. انجومن هم ده عدلیه، تحلیکس‌سیلیک مسئله‌لرینه ده نظارت ائدیردی (۲۶، س.۱۸۳).

ایران آزربایجانین‌دا ۱۹۰۶جی ایلده مشروطه‌نین قلبه‌سیندن سونرا مشروطه‌چیلر نظام-اینتیظامی بئری پا ائدیب، دوکان-بازاردا اوجوزلوغا، عدالتّه و سنی-شیه مباحثه‌سینه، طریقت‌لرآراسی ضدیّتّه، تبرّا چی‌لارین لعنت‌لرینه سون قوی‌ماغا نائیل اولدولار. بو مرحله ده مشروطه‌چیلره رهبرلیی اساساً مترقی دین خادیم‌لری ائدیردیلر و اساس طلبلری ده شریعتّه دوغرو عمل ائتمه‌ک ایدی (۲۴، س.۱۹۷-۱۹۹). لاکین انجومن مشروطه‌نین روحونا خیانت ائدن رادیکال دین خادیم‌لرینه قارشی ده مباریزه آپاریردی.

به نظر می‌رسد شما از یک فرمان یا کد استفاده می‌کنید که ممکن است مربوط به یک برنامه خاص یا سیستم دیگری باشد .

بۇ استقامت‌دَه ولیعهد یله گیزلی دانیشیقلارا گئدیب مشروطه‌چیلره خیانت ائتدی‌یینه و انجمن ده اونون سیرینی آچان میرزا حسین واعظی دویئردی‌یینه گؤره پیش‌نماز-مولا میر هاشیم دَوه‌چی ۱۹۰۶جی ایلین آختیابریندا تبریزدَن قوْوولدو (۲۶، س.۱۷۱). قید ائده‌ک کی، میر هاشیمین مشروطه علیه‌نده‌کی فعالیتی "مولا نصرالدین" ژورنالیندا دا اوز اکسینی تاپمیش‌دی. اونون مشروطه‌چیلره قان اودورماسی و سونوندا بۇ جینایه‌تلرینین جئزاسینی چئکمسی م.ا.صابیرین-

"دورما، گؤتور قاچ باشینی، میر هاشیم!

یاردمی ستار باشینی، میر هاشیم!" (۱۱، س.۳)

شه‌ئیری ایله ژورنال‌دا ایشیق‌لان‌دیریلمیش‌دی. لاکین میر هاشیم سون‌رالار یئنه تبریزه قاییدیب شاهین گؤستریشی ایله تبریزدَکی روسیه وطن داش‌لارینا قارشی هوجوملار تشکیل ائت‌دیردی. شاهین مقصدی روسی‌یه‌نی آزربایجان مشروطه‌چیلرینه قارشی دۆشمَنلیه سؤوق ائتمک ایدی (۲۴، س.۵۷۷).

ولیعهد تبریز انجمن نی‌نین طلبی ایله اوزونی یالان‌دان مشروطه‌چی کیمی گؤستره‌ن و محتکیرلیک ائده‌ن امام-جمعه حاجی میرزا کریم آغانی وظیفه‌دن و تبریزدَن قوْوماغا مجبور اولدو، اونون یئری‌نه مسجدین کهنه پیش‌نماز-مولاسی میرزا غفّار آغا سئچیلدی (۲۴، س.۲۰۶). ولیعهد انجمنین بۇ حرکته‌لریندن گیزلنیب اونو باغلاماق ایسته‌سَه ده، حالقین اعتراضین‌دان قورخوب گئری آدیم آتدی و تهرانا، مجتهید آ.بیه بهانیه مکتوب یازیب اوزونی مشروطه‌یت طرفداری اولدوغونی بیلدیریب و اون‌دان یاردیم ایستدی (۲۴، س.۲۰۰-۲۰۱).Ə .کسروی قید ائدیر کی، آزربایجان حالقینین شاه‌لیق رژیمی اوزره‌دَکی بۇ ایلک قلبه‌سی‌نین بوتون ایران‌دا مشروطه حرکتی‌نین اینکیشافی اوچون اهمیّتی اولدو، تهران‌دا سئچکی‌یه پروسه‌سینه شوبهه ایله باخان‌لار دا مشروطه‌یه قووش‌دولار (۲۴، س.۲۰۰). ایران آزربایجانینی‌ن شهرلرین‌دَه دَ ولایت انجومن‌لری یارادیلماغا باش‌لان‌دی، اوز نماینده‌لرینی دَ تبریز انجمن اینه گؤندرمَه‌یه باش‌لادی‌لار. لاکین بؤلگه‌لردَه خالق انجمنینی‌ن دمکراتیق روحونی آنلامیر، اونو شریعت مجلسی زنه‌ئدیردی. بَزه‌ن ایسَه اردبیل‌ده، قزوین‌دَه اولدوغو کیمی، حیدری و نئمتی طریقت‌لرینی‌ن قارشی‌دورماسی، حتی قتل حادثه‌لری واحد انجمن تشکیلات‌لاری‌نین یاران‌ماسینا مانئه اولوردو (۲۶، س.۱۹۵-۱۹۶; ۲۴، س.۲۳۲-۲۳۳).

ولیعهد محمدعلی میرزانین مشروطه‌چیلره گذشته گئتمه‌سینین بیر سببی دَه آتاسی مظفرالدین شاهین آغیر خسته‌لییی و شهزاده‌لر آراسین‌دا ولیعهدلیک مباریزه‌سی ایدی. ولیعه‌دین مشروطه‌چیلرلَه زیدّلیی‌ندَن دیگر شهزاده‌لر ایستیفاده ائدیب، سرای‌دا و حالق آراسیندا دئدی-قودولار یارادیردی‌لار. بۇ سبب‌دن محمدعلی میرزا مجتهد آ.بهبهانی‌یه دَه مکتوب یازاراق اند ایچدی کی، او، دولت و ملتین اینکیشافینی ایسته‌یر، مجلسَه و مشروطه‌یه صادق‌دیر، بدخواه‌لار اونو شرله‌مک ایسته‌یرلر (۲۶، س.۱۸۵-۱۸۶). ۳۰ دکابر ۱۹۰۶جی ایل تاریخی‌نده ایران تاریخی‌نده ایلک دَفه مظفرالدین شاه و ولیعهد محمدعلی میرزه مجلسین حاضیرلادیغی اساسی قانونی ایمزا آتدیلار و ایرانین ایلک کونسیتی‌سیاسی تسدیقلنمیش اولدو (۲۶، س.۱۸۷-۱۸۸; ۲۰، س.۵۱۳; ۷، س.۳۰۲).

مظفرالدین شاهین اوزون سورَن خسته‌لی‌کدن وفات ائتمه‌سی‌ندن سونرا ۱۹ یان‌وار تاریخی‌نده ولیعهد محمدعلی میرزه شاه اولدو (۲۶، س.۱۹۸، ۲۰۱; ۲۴، س.۲۳۵-۲۳۶، ۲۳۹). لاکین او، آتاسی‌نین ایمزالادیغی کونسیتی‌سیانی تانیماق

ایسته‌مئیردی. شاه سئچیله‌ندن سونرا آچیق-آشکار مشروطه‌یه، سئچیلمیش مجلسه قارشی مباریزه آپاران محمدعلی میرزه اوز ایشینه قاریشیلماسی‌نی، حسابه سوروشولماسینی خوْشلانمیر، دولتی تکباشینا اداره ائتمه‌ک ایسته‌یردی. او، مشروطه دوشمنی رادیکال روحانیلرلَه دَه بیرلشمیش و بئله فقیر یاییردیلار کی، گویا مشروطه شریعتَه ضددیر (۲۴، س.۲۴۰-۲۴۱). "مولا نصرالدین" ژورنالی بوُ حق‌ده بئله یازیردی: "قانونی-اساسینی‌ن تصدیق اولونماعینی طلب ائلینده محمدعلی شاه همیشه جواب وئریر کی، مجتهدلر قویمورلار، چونکی مشروطه ات شریعتَه ضددیر" (۱۵، س.۵-۶; ۲۹، س.۳۵۱-۳۵۲). لاکین شاه آن‌قا اوز شخصی منفعت ینه خدمت ائدن مجتهیدلرین فتوالارینی نمونه گوْستریردی. چونکی یئنه "مولا نصرالدین" ژورنالینی‌ن قید ائتدیگی کیمی کربلا و نجف مجتهیدلری مشروطه‌یت طرفداری اولوب، شاهی بوُنا دوت ائدیردیلر. لاکین رادیکال ایران روحانیلری دئییردی‌لر کی، "مشروطه‌یت شیطان ایشی‌دیر" (۱۵، س.۵-۶).

تهران‌دان – شورا مجلسین‌دَن گئلن شیکایت‌لر اوزره تبریزدَن مرکزی حکومه‌ته گوْندریلَن تل‌گرام‌لاردا یازیلیردی: "شورانین حققی وار بوْتون ایش‌لردن خبردار اولسون و یاخود اون‌لارا مداخله ائتسین، بیر سیرا ایش‌لردن خبردار اولماماسی حانسی سبب‌دن‌دیر؟" (۲۴، س.۲۵۳).

همچنین شاهین مشروطه‌نی قبول ائتدی‌گی باره‌ده یئنی فرمان وئرمه‌سی، گمرکلردن مسئول اولان بلژیکالی J. نووزون و دیگر خارجی مامورلرین استعفاسی طلب ائدی‌لیر، وزیرلرین مجلسه حسابات وئرمه‌لری طلب اولونوردو (۲۶، س.۲۱۴-۲۱۵). تل‌گرامین آلتین‌دا تبریز مجتهیدي حاجی میرزا حسن آغانین و س. روحانی‌لرین و تاجرلرین دَ ایمظالاری دا وار ایدی (۲۴، س.۲۵۴-۲۵۶).

۱۹۰۷جی ایلین آوریل ین‌ده تبریزده باش وئرَن بیر حادثه رادیکال روحانی‌لرلَه زحمتکش خالقی قارشی-قارشی‌یا گئتیردی (۲۶، س.۲۳۴، ۲۳۹-۲۴۱). کئت دی لی لره ظلم ائدن تبریز والی سی نظام‌الملکون آدم‌لاری‌نی قورویان مجتهید میرزا حسن آغایا قارشی تبریزدَه ایلک سیلاحلی اوسیان باش وئردی. مجتهید مجاهدلر طرفیندن شهردن قوْوولدو، اونون‌لا بیریکده دیگر شیه دین خادیم‌لری دَ شهري تَرک ائتدیلر. عالی دین خادیم‌لری ایچینده تکجه شئیخ‌لرین رهبری سقه الاسلام مشروطه‌یه سونونا قدَر صادق قال‌دی. بوُ سون حادثه مشروطه‌چیلرلَه شیه دین خادیم‌لری آراسینداکی زیدیتی تامامی‌لَه بوْیوکدو و مشروطه‌چیلر آراسیندا آوروپاپرستلیک آرتماغا باش‌لادی (۲۴، س.۱۸۴، ۲۹۱-۲۹۵). بوُنون نتیجه‌سینده بزه دین خادیم‌لری‌نین دَ مشروطه‌یه قارشی شوبهه سی آرتدی، ایکی‌تیریلیک گوجلندی (۲۴، س.۳۱۰-۳۱۱). آن‌جاك نجف‌دن آخوند مولا كاظیم خراساني، حاجی شئیخ عبدالله مازندارانی، حاجی میرزا حسین طهرانی، سید محمد طباطبایی و عبدالله بهبهانی حقیقتن مشروطه طرفداری ایدیلر. اون‌لارا گوْره "ایندیکی دورده امام زمان غیب ده اولدوغوندان، شریعتین احکام اجرا اولونا بیلمیر، ایستر-ایستمز ظلمکار حکیم‌لر قالیب گلیر. یاخشی اولار کی، استبدادین و ظلمون قارشیسینی آلماق اوچون قانون چولوك حکم سورسون. امتین عاقیل‌لری – مسلمان‌لارین باشچیلاری مجلسی برپا ائدیب اورادا مشورت کئچیرسین‌لر". بئله جه، اون‌لار مشروطه‌نی مشروعه‌دن آییردیلار. لاکین ایجازنه وئرمزدیلر کی، شریعتین علیه‌نینه قانون یازیلسین (۲۶، س.۲۸۶-۲۸۷; ۲۴، ۳۳۸).

تبریزدن قوْوولان مجتهید میرزا حسن آغا آچیق-آشکار مشروطه‌نی پیسلیر، مشروطه ائوه‌زینه مشروعه (شریعت) طلب ائدیردی. شئیخ فضل‌الله نوری ده آرتیق مشروطه یوخ، شریعت تبلیغاتی آپاریردی(۲۴، س.۳۳۸-۳۳۹). او، مشروطه‌چی

لرین ملی شورا مجلسین‌ده سس وئرمه سی کئچیریلن کونسیتی‌سی‌ایا عقیده آزادیغی مادلسی‌نی سالماغا چالیش‌مالارینی دەَ اسلاما وورولان ظربه آدلاندیریر، بونا ایجازه وئرمه‌یه‌جَیی‌نی دی‌یردی. همچنین تبریز مجتهدي حاجی میرزا حسن آغانین مشروطه‌چیلر طرفیندن قؤوولماسی‌نی ده اونلارین اسلام دوشمنلی‌یینه ایشاره سایپردی (۲٤، س.۳٤٦-۳٤۷). مووزونی ایشیق‌لان‌دیران "مولا نصرالدین" ژورنالی بئله یازیر: "یازیق حاجی میرزا حسن آغا، نیه سئنی قاتیر اوسته میندیریب تبریزدَن چیخاریب قؤودولار؟ سنین گوناهین نه ایدی، سن نه دئییردین کی؟ سن دئییردین کی، "بوُ مشروطه‌چیلر یولدان چیخیب‌لار" (۳۹، س.۲-۳; ۲۹، س.۱٦۱); "حاجی میرزا حسن آغا بیرجه دفعه مجاهدلر باره سینده نارااضلیق اظهار ائتمک ایله تبریزلر اون‌و شهردن کنار ائلدیلر" (۱۳، س.٦; ۲۹، س.۱۷۲). ژورنال دیگر مرتجع ملالاری‌نین دَ اینی فقیردَه اولدوغونو گؤستریر: "هله شئیخ فضل‌الله و حاجی میرزا حسن قالسین‌لار کناردا: مشروطه‌یتی خلافی-شریعت حساب ائلی‌ین مجتهیدلری‌نین قدری گون-گون‌دن آرت‌ماقدادیر. مجتهیدلر شاها اریزه وئریب‌لار کی، قانونی-اساسی وئرمسین. مشروطه‌چیلری کافر دیه اعلان ائدیب‌لر" (۱٥، س.٥-٦; ۲۹، س.۳٥۱).

بوُ سون مسئله‌ده عبدالله بهبهانی و سید محمد طباطبایی ده مجتهید میرزا حسن‌ین تبریزه گئری دؤنمسی‌نی ایستی‌ییردیلر، چونکی او، تهران‌دا و قوم‌دا اوزونون قؤوولماسینی مشروطه‌چیلرین دین‌سیزلی‌یینه نئونه گؤستریردی (۲٤، س.۳٥۱-۳٥۲). سراییین موتَّفقی اولان شئیخ فضل‌الله نوری ده مجتهید میرزا حسن آغا ایله دوست‌لوغ ائدیب، مشروطه‌چیلره قارشی اون‌و دسلکلئیردی. مشروطه‌چیلری قورویان آقا مجتهید س.م.طباطبایی، آ.به‌بهانی، آخوند خراساني و آخوند مازنداراني ایدي (۲٤، س.٤۲۳-٤۲٥). بوُ کیمي مترقی روحانی‌لرین فعالیتینی قید ائدن، لاکین یترلی اولمادیغینی بیلدیرا.حسین‌زاده یازیر کی، "فاضلی-شهیر (مشهورو فضیلت‌لی-ا.ف.) طباطبایی حضرَت‌لری عموم اسلامیتین داواسی اوچون چالیشیر. گؤرور کی، وطن‌ي-دین، شرفی-ملی‌یمیز تهلیکه‌ده‌دیر. لاکین بیر الدن سس چیخ‌ماز" (۱۷، س.٤; ۱۹، س..۲۰۹).

ا.کسره‌وی گؤستریردی کی، مشروطه علیه‌نده‌کی روحانی‌لر بوتون آزادلیق طرف‌دارلرینی بابي، بهایي آدلاندیریر، اون‌لارین اسلام دوشمن‌ي اولدوقلارینی وورقولاماغا جه‌د ائدیردیلر (۲٤، س.۳٤۱-۳٤۲). شئیخ فضل‌الله نوری پارلامنت‌ده قانون‌لارین قبولونده روحانی‌لرین تحلیف‌لرینین نظره آلونماسینی و بوُ مقصدله آیرجا نظارت‌چي فقیه دیلر اورگانی‌نین یارادیلماسینی طلب ائدیب، بوُنا اعتراض ائدن آزربایجانلي دپوتاتلارا دین‌سیز دئیردیلر. لاکین س.ح.تاغی‌زاده باش‌دا اولماقلا آزربایجان دپوتات‌لای– "بیز مشروطه طلب‌ائد یریک، مشروعه (شریعت) یوخ" (۱۹، س.٤۱٥) دئیه بوُنا اعتراض ائتدی‌لر. سونوندا عالی روحانی‌لرین سئچدی‌یی بی‌ش نفر مجتهیددن ایبارت پارلامنته نظارت اورگانی‌نین یارادیلماسی قرارا آلیندی (۲٤، س.٤۳۸-٤٤۲).

شیخ فضل‌اللهین بوُ قلبه‌سینه باخمایاق، او، شاه حکومه‌تینین دسلگی ایله مشروطه‌نی سونونا قدَر لغو ائتمه‌ک ایسته‌ییردی. شیخ فضل‌الله نوری‌نین رهبرلی‌یی ایله حاضی‌رلانان بیان‌نامه‌ده مشروطه‌چیلری بابیل‌یه مییی‌لیک‌ده، غیر-مسلمان‌لارلا مسلمان‌لارین برابری‌یینی طله‌ب ائتمک‌ده، شریعته قارشی فرنگ قانون‌لارینی تطبیق ائتمک ایسته‌مک‌ده گوناه‌لاندیردی‌لار. همینجه اون‌لارا قارشی شریعت‌ین بابی و دین‌سیزلره قارشی حکمون‌و) قتل (.Ə.F-تطبیق ائتمه‌یی طله‌ب ائدیردیلر (۲٤، س.٤۸۲، ٤۸۸-٤۹٥، ٥۰۹-٥۱۰). شئیخ فضل‌الله دا بوتون مشروطه‌چیلری‌نین قتل ائدیلمه‌سی حققیندا فتوا وئرمیش‌دی (۳۳، س.٤۱۷). مسجدلرده واعظ لر مشروطه‌چیلری‌نین آوروپاپرست، شریعت‌ین له‌غو ائتمه‌یی ایسته‌ین کافرلر اولماسی حق‌قیندا موعظه‌لر اوخونماغا باشلان‌دی. مشروطه‌چیلره قارشی تزیقلر، تهدیدلر، فیزیکی

زوراقیلیق حال‌لاری دا ائدیلدی. س.م.طباطبایی‌نین و آ.به‌بهانی‌نین شئیخ فضل‌الله‌لا گؤروش‌مه‌سی ده نتیجه‌سیز قالدی، سون‌دا شورا مجلسی فضل‌الله نوری‌نین مشروطه‌یه دوشمن اولوب سرای‌دان آل‌دیغی رشوه‌لرله اون‌لارین جینایت‌کار اعمال‌لرینه اورتاق اولدوغو، عبدالعظیم توربسی‌نده اوتوران شیخ فضل‌الله طرفـدارلارینین ده خالق دوشمن‌ي اولدوغو اعلان ائدیلدی (۲۴، س.۴۴۴-۴۴۷).

بۇ دورده اردبیل‌ده نعمتي-حیدری قارشی‌دورمالاری، زنجان‌دا، قزوین‌ده شئیخ فضل‌الله طرفـدارلارینین مشروطه‌چیلره قارشی هجوم و قتل حادثه‌لری باش وئریرد ی (۲۴، س.۴۶۹-۴۷۵). بئله بیر شرایط ده نجف روحانی‌لری اولکه‌ده‌کی نظام-انتظامی برپا ائتمه‌ین، مشروطه‌یه قارشی دوشمن‌چیلیک ائدن، کونسیتی‌سی‌ایا الائه‌فه‌لرین قبولون گچینده‌ی‌رن صدراعظم اتابکی کفرله اتهام ائت‌دی (۲۶، س.۴۳۸). خوی انجمنی ده صدرعظم اتابکی‌نی "خائن‌السطن) "خائن سلطان-(Ə.F.)اعلان ائتمیش، ایستفانیه‌ده، اؤلدوره‌جه‌کلرینی بیلدیرمیش‌دیلر (۲۴، س.۵۱۹، ۵۲۸). تبریز ایالت انجمنی حکومه‌تین استعفاسینی ایسته‌میش‌دی. ۱۹۰۷جی ایل، ۳۱ آگوست تاریخی‌نده (۲۶، س.۴۵۱; ۲۴، س.۵۲۹) مجلسین ایجلاسین‌دن چیخان اتابک تبریزلی عباس آغا طرفیندن کوچه‌ده قتل ائدیلدی. سوی-قصدچی الَه گئچمه‌مک اوچون اوزونو دا اؤلدوردو.ا.کسره‌وی قید ائدیر کی، اتابکی‌نین قتل‌ي سرای‌دا و ایرانین حاکم دایره‌لری‌نده بؤیوک قورخو یارات‌دی، مشروطه دوشمن‌لری‌نین سوی-قصدلر حاضیرلانماسین‌دان تقدیرگین اولوب ظاهرا مشروطه‌چی کیمی اوزون‌لارینی گؤسترمه‌یه باش‌لادی‌لار (۲۴، س.۵۴۱). نتیجه‌ده ۷ آکتیابر ۱۹۰۷جی ایل تاریخی‌نده محمدعلی شاه شورا مجلسینین کونسیتی‌سی‌ایا الائه‌فه‌لرینی تصدیق ائتدی و مشروطه‌چیلری‌نین دموکراتیق اصلاحات آروزونو یرینه یئتریرمَه‌یه مجبور اولدو (۲۶، س.۴۶۵-۴۶۷; ۲۰، س.۵۱۳; ۷، س.۳۰۳). دینین‌دن آسیلی اولمایاق بوتون ایران‌لی‌لرین قانون قارشی‌سیندا برابری‌یی تصدیق اولوندی، سون‌نی، خریستیان، یهودی و زردشتی‌لرین حقوق‌و آرتیریلدی، لاکین بورادا یگانه استثنا بابیلر و بهاییلر اولدو. همچنین ایالت انجمن‌لری‌نین اداره ئت‌مه‌ده‌کی حقوق‌و تانین دی کونسیتی‌سی‌ایا موترقی الائه‌فه‌لرین قبولون‌ده، دینی محکمه‌لره قارشی دنیوی محکمه‌لرین صلاحیت‌لری‌نین قیسما آرتیریلماسین‌دا و قانون قارشی‌سین‌دا بوتون وئنده‌لرین برابری‌یینین تامین اولونماسین‌دا س.ح.تقی زادنین باشچی‌لیق ائت‌دی‌یی آزربایجان دپوتات‌لاری خصوصي رول ائودادی‌لار (۳۶، س.۱۱۰).

۲۸ فئوریال ۱۹۰۸جی ایل تاریخی‌نده شاه‌ا قارشی سوء قصد تشکیل اولوندو (۲۶، س.۵۴۲). فایتون‌لا سرای‌دان چیخیب گئدن شاه‌ا خمپارا آتیلدی. بیر نچه نفر یارالانیب اولسه دَ، شاه‌ا بیر ضرر دئیرمه‌دی. سوی-قصدچیلر تاپیل‌ماسا ده، سون‌رادان بؤنون دا مشروطه‌چی حیدر عمواوغلونون ایشی اولدوغو معلوم اولدو (۲۶، س.۵۴۳). بۇ حادثه شاهین مشروطه‌چیلرلَه آراسینین یئنی‌دن آچیلماسان‌ا سبب اولدو (۲۴، س.۶۳۱-۶۳۳).

....

بۇ دورده تبریز مشروطه‌چیلرینه قارشی بیان‌نامه ده مجتهد و امام-جمعه رحیم خانی مدح ائتدیکـلر و بۇ بئله یازیلمیشدی: "تبریز شهرینده یوزقون آدام‌لار اوسیان ائدیگی بیر واختدا اراده‌لی بیر شخص لازیمدی کی، بۇ کیمی مهم ایش‌لرین عهده‌سیندن گئلمئگی اوز اوزرینه گؤتورسون. بی‌ز سیز جناب‌لارین‌دان جدی طله‌ب ائدیریک کی، همت ائدیب یوزقون آدام‌لارین کؤکونو کسسینیز. بئله‌لیکله، هم شاهنشاهین واسطه‌سیله سیزین اوهده‌نیزه وریل‌ن ایشي یری‌نه یئتریسینیز، هم دَ

مسلمان اهالی نیز تحلیک‌سیزلی‌یینی تامین ائدیب اللهین یانین‌دا ثواب قازانیب، یوکسك مرتبه‌یه چاتاسینیز" (۲٤، س.۷۸۷-۷۸۹).

ادبیات

۱. آلگار ه. آخوند مولا TDV // اسلام آنسیکلوپدی‌سی، IIجلد، استانبول، ۱۹۸۹، س.۱۸۵-۱۸٦.

۲. آذربایجان ملی انسیکلوپدی‌سی، "آذربایجان" خصوصی جلدی. باکی، ۲۰۰۷، ۸۸۱ س.

۳. بابی‌لر // "مولا نصرالدین"، №۲٦، ۱۹۰۸، س.۲.

٤ .باریجوغ س.م. ایران‌دا سیاسی و اقتصادیك چیخار چاتی‌شمالاری (۱۹۲۱–۱۹۵۰)، بیتلیس، ۲۰۱۵، ۱۱۹ س.

۵. بولات ق. ایران مشروطه‌یت حرکتینین تورک لیدرلری: ستار و باقر خان‌لار، س.۵۰-۵۱ // Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks، Vol. 5، No. 1 (2013)، p.47-64.

٦ . براون ئ.گ. The Persian Revolution of 1905-1909. لندن، ۱۹۱۰، ٤۷۳ p.

۷. جنوبی آذربایجان // آذربایجان ملی انسیکلوپدی‌سی V .جلد، باکی، ۲۰۱٤، س.۳۰۱-۳۱٦.

۸. جنوبی آذربایجان تاریخینین اوچرکی (۱۸۲۸-۱۹۱۷). مسئول رد.Ə :س. سومباتزادَه. باکی، ۱۹۸۵، ۳۱٦ س.

۹. چنگیزوغلو .Ə مشروطه حرکتین‌ده روحانیلرین رولو. باکی، ۲۰۱۸، ۱٦۰ س.

۱۰. دیلك ك. ایران‌دا مشروطه‌یت حرکت و دونمین سیاسی گئلیشملری Akademik Orta Doğu // ، جلد ۲، سیی ۱، ۲۰۰۷، س.۵۰-٦۸.

۱۱. ادبیات // مولا نصرالدین، № ٤۲، ۱۹۰۸، س.۳.

۱۲. احمد و. ش.م.خیابانی‌نین حیاتی، موحی‌تی و ادبی فعالیتی. باکی، ۲۰۱۰، ۱۲٦ س.

۱۳. گولمه‌ك // "مولا نصرالدین"، №۲۰، ۱۹۰۷، س.٦.

۱٤. حانیوغلو م.ش. مشروطه‌یت TDV // اسلام آنسیکلوپدی‌سی، ۲۹-جو جلد، آنکارا، ۲۰۰٤، س. ۳۸۸-۳۹۳.

۱۵. حقیقت // "مولا نصرالدین"، №۵۲، ۱۹۰۸، س.۵-٦.

۱٦. حسن‌زادَه ت. "قاچارلار دورونون تیتول‌لار // "Iتاریخ و اونون پروبلملری، № ۱-۲، ۲۰۰۹، س. ۳۸۵-۳۹۲.

۱۷. حسین‌زادَه" .Ə ای قلم" // حیات، №۱۲۷، ۱۹۰٦، س.٤.

۱۸. حسین‌زادَه" .Ə وقایع العالمه بیر نظر" // "فویوزات"، №۲، ۱۹۰٦، س.۱۷-۲۱.

۱۹. حسین‌زاده .Ə سئچیلمیش اثرلری II .جلد. باکی، ۲۰۰۸، ٤۹٦ س.

۲۰. ایران اینقلابي (۱۹۰۵-۱۹۱۱) // آذربایجان سووت انسیکلوپدی‌سی، IVجلد، باکی، ۱۹٦۰، س.۵۱۳.

۲۱. ایران ایش‌لری // "مولا نصرالدین"، ۹№، ۱۹۰۸، س.٦-۷.

۲۲. ارشاد، ۱۲۳№، ۱۹۰۷.

۲۳. ایتیحاد // "مولا نصرالدین"، ۳۱№، ۱۹۰۸، س.۲-۳.

۲٤. کسره‌وی .Ə ایرانین مشروطه اینقلابی‌نین تاریخی I .جلد. ترج. اد. آ.Ə.هاشیمی. اسن، ۲۰۰۳، ۱۰٤۷ س.

۲۵. کسره‌وی .Ə قیام-ئ شئیخ محمد خیابانی. تهران، ۱۹۹۸، ۱۷۵ س.

۲٦. کسره‌وی، تاریخی مشروطه‌ای ایران. تهران، ۱۳٤۳، ۹۰٦ س.

۲۷. کورتولوش ر. ۱۹۰٦-۱۹۱۱ ایران مشروطه‌یت حرکتین‌ده عثمانلی اته‌کی‌سی. استانبول، ۲۰۱۰، ۲۹۷ س.

۲۸. مدتلی، ا. ایران‌دا آذربایجان تاریخی مسئله‌لری. باکی، ۲۰۲۰، ۵۰۸ س.

۲۹. محمدقولوزاده ج. اثرلری II .جلد. باکی، ۲۰۰٤، ۵۸٤ س.

۳۰. ممدلی پ. مشروطه اینقلابی ایل‌لرین‌ده دموکراتیق اننه‌لرین فورمالاشماسی // (1905-1911) http://www.azkurs.org/pars_docs/refs/8/7223/7223.pdf

۳۱. رسول‌زاده م" .Ə.ایران‌دا اینقلاب" // اثرلری(1903-1909) .، Iجلد، باکی، ۲۰۱٤.

۳۲. رسول‌زاده م .Ə.ایران تورکلری. باکی، ۲۰۱۳، ۱۰۰ س.

۳۳. رسول‌زاده م .Ə.اثرلری I .جلد (۱۹۰۳-۱۹۰۹). باکی، ۲۰۱٤، ٤۸۰ س.

۳٤. شاهدختلی م. هر گون بیر آذ // شرقی-روس، ۱۳۱۰ №، ۱۹۰٤.

۳۵. شاهدختلی م. سئچیلمیش اثرلری. باکی، ۲۰۰٦، ٤۳۲ س.

۳٦. شفی‌یوا، .Əح. ایرانین مدرن‌له‌شمه‌سینده س.ح.تاغی‌زادنین رول‌و. باکی، ۲۰۱۳، ۱۹٦ س.

۳۷. تربیت م. دانش‌مندانی-آذربایجان. باکی: آذرنشر، ۱۹٦۷، ٤٦٤ س.

۳۸. تربیت م. دانش‌مندانه-آذربایجان. تهران، ۱۳۱٤، ٤۱٤ س.

۳۹. ترجومانین فتواسی // "مولا نصرالدین"، ۱۷№، ۱۹۰۷، س.۲-۳.

۴۰. اوچار ك. آخوند-و خراسانی-http://www.caferilik.com/kutuphane/book/%C5%9Fia-alimleri-biyografisi-c-2 //